

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΚΤΑΚΤΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 11ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2001

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΟΝΟΜΗ

Ε Π Ι Σ Η Μ Η Υ Π Ο Δ Ο Χ Η

ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

κ. LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΕΔΡΟ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ κ. ΝΙΚΟΛΑΟ ΚΟΝΟΜΗ

Κύριε Καθηγητὰ Λιούμπομιρ Μαξίμοβιτς,

Μὲ ξεχωριστὴ τιμὴ καὶ χαρὰ σὰς ὑποδέχομαι σήμερα ἐπίσημα ὡς νέο ἀντεπι-
στέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Σπουδάσατε Ἱστορία στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βελι-
γραδίου καὶ ἀναγορευθήκατε διδάκτωρ καὶ ὑφηγητὴς στὸ ἴδιο Πανεπιστήμιο τὸ
1971. Τὸ 1978 γίνατε ἑκτακτος καθηγητὴς τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας καὶ τὸ 1986
τακτικὸς πάντοτε στὸ ἴδιο Πανεπιστήμιο. Ἀπὸ τὸ 1998 διευθύνετε καὶ τὸ Ἰνστι-
τούτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τῆς Σερβικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν καὶ Τεχνῶν
ὅπου εἴστε καὶ μόνιμος ἐπιστημονικὸς συνεργάτης. Προεδρεύσατε σὲ διάφορες ση-
μαντικὲς ἐπιτροπὲς καὶ ὑπήρξατε ἀντιπρόεδρος τῆς Association Internationale
des Études Byzantines.

Τὸ ἐπιστημονικὸ σας ἔργο ἐστιάζεται κυρίως στὴν ἱστορία τῶν θεσμῶν καὶ τὴν
κοινωνικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, ἐπιστημονικὴ κατεύθυνση γιὰ τὴν ὁποία εἶναι
διεθνῶς γνωστὴ ἡ Σχολὴ Βυζαντινολόγων τοῦ Βελιγραδίου. Ἔχετε συγγράψει σπου-
δαῖα ἔργα γιὰ τὴ φεουδαρχία στὸ Βυζάντιο καὶ ἔχετε μελετήσει θέματα ποὺ ἀπτον-
ται τῶν σχέσεων Σέρβων καὶ Βυζαντίου κατὰ τὸν Μεσαίωνα.

Ἐχετε διδάξει σὲ Πανεπιστήμια ἢ ἐρευνητικὰ Κέντρα τῆς Γαλλίας καὶ Γερμανίας, ἔχετε δώσει ὁμιλίες σὲ ἐλληνικὰ Πανεπιστήμια καὶ ἔχετε τιμηθεῖ ἐπάξια ἀπὸ διάφορα Ἰδρύματα.

Γιὰ τὸ σύνολο τοῦ ἔργου σας καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ σας συμβολὴ στὴν Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου σᾶς ὑποδέχομαι σήμερα μὲ συναισθήματα χαρᾶς στὸν οἶκο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ὡς ἀντεπιπέλλον αὐτῆς μέλος καὶ σᾶς εὐχομαι ὑγείαν ὥστε νὰ συνεχίσετε γιὰ πολὺν ἀκόμα χρόνον τὸ γόνιμο ἔργο σας.

Παρακαλῶ τώρα τὴν συνάδελφο κ. Λαῖτου νὰ εὐαρεστηθεῖ νὰ λάβει τὸ λόγο γιὰ νὰ παρουσιάσει τὸ ἔργο τοῦ καθηγητῆ Μαξίμοβιτς.

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ κυρία ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ

Ἀξιότιμε Κύριε Συνάδελφε,

Μὲ ἰδιαίτερη χαρὰ σᾶς προσφωνῶ σήμερα, ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς ἐπίσημης ὑποδοχῆς σας στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ ἀντεπιπέλλοντος μέλους τῆς, καὶ παρουσιάζω τὸ ἔργο σας καὶ τὰ ἐπιτεύγματά σας. Τὸ ἔργο σας εἶναι, βεβαίως, γνωστὸ σὲ ὅλους τοὺς Βυζαντινολόγους, δηλαδὴ σὲ ἓνα μεγάλο μέρος τοῦ ἀκροατηρίου, ὅπως γνωστὸ καὶ ἀγαπητὸ εἶναι τὸ πρόσωπό σας στὸ ἐπιστημονικὸ καὶ ἀκαδημαϊκὸ κοινὸ τῆς χώρας μας, γεγονός πού μοῦ ἐπιτρέπει καὶ μοῦ ἐπιβάλλει νὰ περιοριστῶ σὲ μία σύντομη καὶ ὀλιγόλογη ἀναφορὰ στὴν ἐπιστημονικὴ σας σταδιοδρομία.

Προέρχεσθε ἀπὸ τὴ σχολὴ τοῦ μεγάλου Γεωργίου Ostrogorsky, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε δάσκαλός σας — εἶσθε, μάλιστα, ὁ τελευταῖος μαθητῆς του πού εὐτύχησε νὰ τελειώσει τίς σπουδές του κοντὰ του. Χρηματίσατε ἐπίσης μαθητῆς τοῦ ἀειμνήστου Διονυσίου Ζακυθνοῦ, ἀγαπημένου δασκάλου πολλῶν ἀπὸ ἐμᾶς, καὶ μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Εἶχατε, ἔτσι, τὴν τύχη νὰ φοιτήσετε κοντὰ σὲ δύο ἀπὸ τοὺς σπουδαιότερους Βυζαντινολόγους τοῦ 20οῦ αἰώνα. Σπουδάσατε Ἱστορία στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βελιγραδίου, ἀπὸ ὅπου ἐλάβατε τὸ διδακτορικὸ σας δίπλωμα τὸ 1971. Τὸ 1967-1968, ὑποτροφία τῆς Ἑλληνικῆς κυβερνήσεως σᾶς ἔφερε στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, στὴν πρώτη ἀπὸ τίς πολλές ἐπιστημονικές σας ἐπισκέψεις στὴν Ἑλλάδα. Τὸ 1971 ἀνεκέρχθητε ὑφηγητῆς, τὸ 1978 ἔκτακτος καθηγητῆς καὶ τὸ 1986 τακτικὸς καθηγητῆς τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Βελιγραδίου, ὅπου προΐστασθε σήμερα τῆς Ἐδρας Βυζαντινῆς Ἱστορίας.

Συγχρόνως, χρηματίσατε και παραμένετε μόνιμος επιστημονικός συνεργάτης του Ίνστιτούτου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τῆς Σερβικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν και Τεχνῶν, τὸ ὁποῖον και διευθύνετε ἀπὸ τὸ 1998. Ἔχετε διατελέσει Πρόεδρος τοῦ Συνδέσμου Ἱστορικῶν τῆς Σερβίας, Κοσμήτωρ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Βελιγραδίου, Πρόεδρος τῆς Γιουγκοσλαβικῆς Βυζαντινολογικῆς Ἐπιτροπῆς, και ἀντιπρόεδρος τῆς Association Internationale des Études Byzantines.

Τὸ ἐπιστημονικὸ σας ἔργο ἐστιάζεται κυρίως στὴν ἱστορία τῶν θεσμῶν και τὴν κοινωνικὴ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου. Ἔχετε ἀσχοληθεῖ εἰς βάθος μὲ τὸ σπουδαῖο θέμα τῆς φεουδαρχίας στὸ Βυζάντιο, ἐνῶ ἡ μελέτη σας, «Ἡ ἐπαρχιακὴ διοίκηση τοῦ Βυζαντίου στὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων» ἀποτελεῖ ἔργο κλασσικὸ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, ἔχετε μελετήσει και θέματα ποὺ ἄπτονται τῶν σχέσεων Σέρβων και Βυζαντίου κατὰ τὸν Μεσαίωνα. Συνολικά, ἔχετε συγγράψει περίπου 140 ἐργασίες και μελέτες σὲ διάφορες γλῶσσες, μελέτες οἱ ὁποῖες ἔχουν δημοσιευθεῖ σὲ διεθνῆ περιοδικά. Ἐνδεικτικὰ μόνον ἀναφέρω τὴν μελέτη σας «Charakter der sozial-wirtschaftlichen Struktur der spaetbyzantinischen Stadt», στὸ 16ο Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸ Συνέδριο στὴν Βιέννη, τὸ 1981, τὸ «L'idéologie du souverain dans l'état serbe et la construction de Studenica», δημοσίευμα τοῦ 1988, τὸ «Χρονικὸ τῶν Ἰωαννίνων ὡς ἱστορικὴ πηγὴ», δημοσιευμένο τὸ 1992, τὸ «Ἡ ἐθνογένεση τῶν Σέρβων στὸν Μεσαίωνα», ποὺ δημοσιεύθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1994, τὸ «Les sceaux byzantins de la région danubienne en Serbie, II» στὸ *Studies in Byzantine Sigillography*, ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1992, γιὰ νὰ δεῖξω τὸ εὖρος τῶν ἐπιστημονικῶν σας ἐνδιαφερόντων.

Εἶσθε διαπρεπὲς μέλος τῆς σχολῆς τοῦ Βελιγραδίου, ἔχοντας διαδεχθεῖ τοὺς παγκοσμίου φήμης ἱστορικοὺς G. Ostrogorsky και Bozidar Ferjančić, ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς ὁποῖους εἶχε ἀνακηρυχθεῖ ξένος ἐπαῖρος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Στὸ πρόσωπό σας, καλωσορίζουμε και τὴν σχολὴ τοῦ Βελιγραδίου. Οἱ Βυζαντινὲς σπουδὲς στὴν Σερβία και τὴν Γιουγκοσλαβία γνώρισαν ἀπὸ νωρὶς σημαντικὴ ἀνάπτυξη. Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα, οἱ Σέρβοι Βυζαντινολόγοι προώθησαν τὶς γνώσεις μας γιὰ τὴν Βυζαντινὴ ἱστορία. Ἡ σχολὴ τοῦ Βελιγραδίου σύντομα ἀναδείχθηκε σὲ μίαν ἀπὸ τὶς πλέον ἀξιόλογες σὲ διεθνὲς ἐπίπεδο, και ἐξακολουθεῖ νὰ κατέχει τὴ θέση αὐτὴν, χάρις και στὴν ἰδικὴ σας δραστηρότητα. Ἡ σχολὴ σας ἀπὸ παράδοση διατηρεῖ λαμπρὲς σχέσεις μὲ τοὺς Ἕλληνας Βυζαντινολόγους. Σχεδὸν ὅλοι οἱ ἐπιστήμονες ποὺ εἶναι συνδεδεμένοι μὲ αὐτὴν γνωρίζουν Νέα Ἑλληνικά, και ἔχουν πραγματοποιήσει μέρους τῶν σπουδῶν τους στὴν Ἑλλάδα. Εὐτυχῶς, συνεχίζεται και στίς μέ-

ρες μας ή πολιτική αὐτή, και φοιτητές σας βρίσκονται στη χώρα μας για σπουδές ή έρευνα. Έκτος από την επιστημοσύνη, σᾶς διακρίνει ή έξοικείωση με την σύγχρονη Ελλάδα, και ή αγάπη που τρέφετε προς αὐτήν. Είναι μιὰ σχέση, νομίζω, συναισθηματική, ὅσο ή σχέση σας με τὸ Βυζάντιο είναι σχέση επιστημονική.

Ἡ διεθνής επιστημονική κοινότης ἔχει ἀναγνωρίσει τὸ επιστημονικό σας ἔργο, και σᾶς ἔχει ἀπονείμει πολυάριθμες διακρίσεις. Έκτος ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἔχετε συμμετάσχει σὲ μεγάλο ἀριθμὸ διεθνῶν επιστημονικῶν συνεδρίων, ἄξια ἰδιαίτερου λόγου είναι ή ἀναγόρευσή σας σὲ ἐπίτιμο διδάκτορα τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1999), καθὼς και ή ἀπονομή εἰς ὑμᾶς τοῦ επιστημονικοῦ παρασήμου Γαλάζια Ταινία τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Σόφιας (1989) και τοῦ Μεγάλου Βραβείου τῆς Πόλεως τοῦ Βελιγραδίου (1973). Ἔχετε διδάξει σὲ Πανεπιστήμια ή ἐρευνητικὰ Κέντρα τῆς Γαλλίας και τῆς Γερμανίας, και ἔχετε κάνει μαθήματα και ὁμιλίες στὰ Πανεπιστήμια Ἰωαννίνων, Θεσσαλονίκης και Κρήτης.

Σᾶς καλωσορίζω, ἀξιότιμε Κύριε συνάδελφε, στην Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, και σᾶς εὔχομαι κάθε ἐπιτυχία στίς επιστημονικές σας δραστηριότητες και ἐκπλήρωση τῶν εὐγενῶν στόχων σας.

ΟΙ ΣΤΡΑΤΙΩΤΕΣ ΤΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ κ. LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ

Σεβασμιότατε,
 Κύριε Πρόεδρε τῆς Ἀκαδημίας,
 Κυρίες καὶ Κύριοι Ἀκαδημαϊκοί,
 Ἐξοχότατε Κύριε Πρέσβυ,
 Κυρίες καὶ Κύριοι,

Αὐτὴ τὴν στιγμή, ἡ ὁποία εἶναι μία τῶν σπουδαιοτέρων στὴν ζωὴ μου, θὰ ἤθελα προπαντὸς νὰ εὐχαριστήσω πολὺ ἐγκαρδίως τὸν ἀξιότιμο Πρόεδρο τῆς Ἀκαδημίας Κύριο Νικόλαο Κονομῆ, γιὰ τὸν θερμὸ χαιρετισμὸ του, καὶ τὴν Ἀκαδημαϊκὴ Κυρία Ἀγγελικὴ Λαῖτου γιὰ τὰ καλὰ καὶ φιλικὰ της λόγια ὡς πρὸς τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο μου. Ταυτόχρονα ἐκφράζω τὶς θερμὲς μου εὐχαριστίες στὰ μέλη τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ποὺ μοῦ ἔκαναν τὴν ἐξαιρετικὴ τιμὴ νὰ μὲ ἐκλέξουν ἀντεπιστέλλον μέλος τοῦ Πνευματικοῦ Οἴκου αὐτοῦ, ὁ ὁποῖος συμβολίζει τὶς ρίζες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ τιμὴ ποὺ γίνεται σήμερα, μοῦ προκαλεῖ συναισθήματα μεγάλης χαρᾶς καὶ βαθειᾶς συγκινήσεως. Ἡ χαρὰ μου προκύπτει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ μου δραστηριότητα, ἀφιερωμένη καθ' ὅλη μου τὴν ζωὴ στὰ ἑλληνικὰ γράμματα, βρῆκε θετικὴ ἀνταπόκριση στοὺς πλέον διακεκριμένους διανοουμένους τῆς χώρας τῶν Ἑλλήνων. Ἡ συγκίνησή μου προκαλεῖται ἀπὸ τὴν συναίσθηση καὶ πεποίθηση ὅτι ἡ Ἀκαδημία αὐτὴ ἀποτελεῖ ζωντανὸ τεκμήριο, παράδειγμα γιὰ ὅλον τὸν κόσμον, ὅτι τὸ ἐρευνητικὸ πνεῦμα μπορεῖ νὰ συναθροίξει διάφορες πολιτιστικὰς πορεῖες. Ἡ Ἀκαδημία αὐτὴ ἰδρύθηκε ἀπὸ ἀρχαίους Ἑλληνας καὶ καταργήθηκε ἀπὸ Ἑλληνας τοῦ πρωτοῦ Μεσαίωνα, ἐνῶ στὴν ἐποχὴ μας ἐδράζεται καὶ στὶς δύο ρίζες τοῦ πολιτισμοῦ τῶν σημερινῶν, ἀλλὰ, ὑποθέτω, καὶ αὐριανῶν Ἑλλήνων — στὴν κλασικὴ καὶ στὴν ὀρθόδοξο παράδοση. Μακάρι τέτοιο παράδειγμα συμβιβασμοῦ τῶν πολιτισμῶν νὰ γίνῃ εὐρύτερα ἀποδεκτό. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἑαυτὸ μου, τὸν ἐν λόγῳ συμβιβασμὸ ἀισθάνομαι πολὺ ἔντονα κάθε φορὰ ποὺ νοσταλγῶ τὴν Ἑλλάδα καὶ σκέφτομαι τοὺς Ἑλληνας συναδέλφους καὶ φίλους.

Αὐτὴ τὴν στιγμή στρέφω ἰδιαίτερα τὴν σκέψη μου σὲ δύο δασκάλους μου, τὸν Γεώργιο Ostrogorsky, στὸ Βελιγράδι, καὶ τὸν Διονύσιο Ζακυθινό, στὴν Ἀθήνα,

τὰ μαθήματα καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ μέθοδο τῶν ὁποίων εἶχα τὴν τιμὴ νὰ παρακολουθήσω ἀπὸ κοντά. Καὶ οἱ δύο τους ἦταν μεγάλοι βυζαντινολόγοι τῆς ἴδιας γενεᾶς καὶ ἄνθρωποι μὲ ἐντυπωσιακοὺς χαρακτῆρες, πρᾶγμα ποὺ ἀναγνωρίζεται γενικά. Ὅταν τοὺς σκέφτομαι ἀκριβῶς σήμερα, μὲ συγκινεῖ ιδιαίτερα τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ οἱ δύο τους ἦταν μέλη τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ὅπου διασταυρώνονταν οἱ δρόμοι τους. Αὐτὸ τὸ γεγονὸς θεωρῶ σύμβολο τῆς ὑποχρέωσής μου, ποὺ ἄλλωστε ἐννοεῖται, νὰ καταβάλλω κάθε προσπάθεια ὥστε νὰ ἀνταποκριθῶ στὴν τιμὴ ποὺ μοῦ ἔδωσε ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

Λίγα εἶναι τὰ ζητήματα στὴν σύγχρονη βυζαντινολογία, τὰ ὁποῖα εἶναι τόσο σημαντικὰ καὶ ταυτόχρονα τόσο ἀντιφατικὰ, ὅπως εἶναι ἡ περίπτωσις μὲ τὸ σύστημα τῶν θεμάτων. Ὅπως ὁ Ernst Kaegi ἀνέφερε κάποτε: «The subject of the origins and character of the Byzantine themes (is) probably the most obscure, the most controversial and the most important issue for the twentieth-century Byzantine historians»¹. Ἡ ἐξέτασις αὐτοῦ τοῦ ἱστορικοῦ φαινομένου δὲν ὀδήγησε ποτὲ σὲ ἓνα γενικὸ συμπέρασμα ποὺ θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ ἀποδεκτὸ ἀπὸ τοὺς περισσότερους βυζαντινολόγους. Σαφῶς, οἱ λόγοι εἶναι στενά συνδεδεμένοι μὲ τοὺς περιορισμοὺς ποὺ δημιουργεῖ ἡ ἔλλειψις πηγῶν. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ κατὰ πόσον ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ λόγος γιὰ λευκὲς κηλίδες ἢ γιὰ μαῦρες τρύπες, πολλὰ ἀποφασιστικὰ στιγμὲς στὴν ἀνάπτυξη τοῦ συστήματος τῶν θεμάτων εἶναι, ἐν πάσῃ περιπτώσει, τόσο λίγο προσιτὰ στὸν ἐρευνητὴ, ὥστε νὰ δημιουργεῖται ἓνα μεγάλο καὶ ποικιλόμορφο πεδίο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη ὑποθέσεων καὶ εἰκασιῶν.

Τὰ προβλήματα ποὺ δημιουργοῦνται λόγῳ τῆς ἔλλειψις πηγῶν δὲν εἶναι σὲ καμία περίπτωσις ἄγνωστα στὶς βυζαντινὲς σπουδές, καὶ μάλιστα ἐκφράζονται σὲ δύο κατευθύνσεις. Ἀπὸ τὴν μίαν πλευρά, ὅπως εὐκόλα εἶναι κατανοητό, ὑπάρχουν κάποια χρονολογικὰ ἢ θεματικὰ σύνολα τὰ ὁποῖα οἱ πηγές δὲν διαφωτίζουν ἐπαρκῶς. Σὲ τέτοιες περιπτώσεις, ἡ ἔλλειψις πηγῶν εἶναι φανερή. Ἐνα καλὸ παράδειγμα, τὸ ὁποῖο συνδέεται ἐν μέρει καὶ μὲ τὸ σημερινὸ μας θέμα: τίς βυζαντινο-περσικὲς ἀντιπαραθέσεις γνωρίζουμε πολὺ καλύτερα γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ (ΣΤ' αἰώνας) παρὰ γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡρακλείου (Ζ' αἰώνας), μολονότι αὐτὴ ἡ δευτέρα περίοδος ἦταν πολὺ μεγαλύτερης σημασίας γιὰ τὸ ἐν λόγω ζήτημα. Ὅμως, στὴν πρώτη περίπτωσις ἔχουμε στὴ διάθεσὴ μας τὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Προκοπίου, μίαν ἄρτια

1. W. E. Kaegi, Two Studies in the Continuity of Late Roman and Byzantine Military Institutions, *Byz. Forschungen* 8 (1982) 87. Πρβλ. καὶ M. C. Bartusis, *The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia 1992, 3.

ποιοτικά, έκτενη και σύγχρονη παρουσίαση, πράγμα που στην δεύτερη περίπτωση αποτελεί μόνο ανεκπλήρωτο όνειρο τῶν ἐρευνητῶν.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὑπάρχουν περιπτώσεις στὶς ὁποῖες διαθέτουμε καλὲς πηγές, οἱ ὁποῖες, ὅμως, γιὰ κάποιους λόγους μπορεῖ νὰ ἀποσιωποῦν σημαντικὰ γεγονότα, ἢ ἀναφορὰ στὰ ὁποῖα, σύμφωνα μὲ τὶς ἀντιλήψεις τῶν ἐρευνητῶν τῆς δικῆς μας ἐποχῆς, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀναπόφευκτη. Ἐνα παράδειγμα ἀπὸ τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ ΙΓ' αἰῶνα: στὸ κατὰ τὰ ἄλλα πολὺ ἀξιόπιστο καὶ ἐκτενὲς ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη δὲν γίνεται καθόλου μνεία σὲ δύο ἀπὸ τὰ σημαντικότερα τότε γεγονότα στὴν Βαλκανικὴ — στὴ μάχη τῆς Πελαγονίας (1259) καὶ στὴν κατάληψη τῶν Σκοπίων ἀπὸ τοὺς Σέρβους (1282). Λόγω τῆς προφανοῦς ἱστορικῆς εὐσυνειδησίας τοῦ Παχυμέρη, δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ πιστέψει κανεὶς ὅτι πρόκειται γιὰ σκόπιμη ἀποσιώπηση τῶν γεγονότων, ἰδιαίτερα δὲ διότι πρόκειται γιὰ δύο ἐντελῶς διαφορετικὲς περιπτώσεις. Στὴν πρώτη περίπτωση πρόκειται γιὰ μεγάλη βυζαντινὴ νίκη ἢ ὁποία συνέβαλε στὴν ἐπανάκτηση τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ στὴν παλινόρθωση τῆς Αὐτοκρατορίας, καὶ στὴν δεύτερη γιὰ σοβαρὴ ἤττα τῶν Βυζαντινῶν μὲ σημαντικὲς ἐπιπτώσεις. Αὐτὸ σημαίνει μόνον ὅτι οἱ βυζαντινὲς πηγὲς ἀντιλαμβάνονται διαφορετικὰ τὶς θεματικὲς προτεραιότητες, ἀπὸ ὅ,τι θὰ τὶς θέταμε ἐμεῖς σύμφωνα μὲ τὰ δικὰ μας κριτήρια. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ δὲν ἰσχύει μόνον γιὰ τοὺς βυζαντινοὺς ἱστοριογράφους. Ἄρκει νὰ θυμηθοῦμε τὰ διάφορα γνωστὰ προβλήματα σχετικὰ μὲ τὰ βυζαντινὰ νομικὰ κείμενα. Σ' αὐτὰ πολὺ συχνότερα συναντᾶμε ἀναχρονιστικὲς παρὰ σύγχρονες διατάξεις, ἐνῶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις οἱ διατάξεις ἀπεικονίζουν μέρος μόνον τῆς νομικῆς πραγματικότητας.

Ἐπιτέλους, ἂς προσθέσουμε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὅτι οἱ δυσκολίες ὡς πρὸς τὴν χρονολογία τῶν γεγονότων ἢ ἐξελίξεων, λόγω τῆς ἀνεπαρκοῦς σαφήνειας τῶν πηγῶν, μποροῦν νὰ ἔχουν καὶ συνέπειες πού ἀφοροῦν τὴν οὐσία τῶν περιγραφομένων πραγμάτων. Ἐνα γνωστὸ πρόβλημα, πού κάποτε προκαλοῦσε πολλοὺς κόπους τῶν ἐρευνητῶν γιὰ νὰ λυθεῖ, ἀλλὰ ἡ λύση τοῦ ὁποίου ἀκόμη καὶ σήμερα δὲν εἶναι ἐνιαία, ἀποτελεῖ ἡ διήγηση τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτζη, ἢ ὁποία ἀφορᾷ τὴν χρονολογία τῆς ἀποστασίας τοῦ Σαμουὴλ καὶ τῶν ἀδελφῶν του, ἐκ τῆς ὁποίας ἀναπτύχθηκε καὶ τὸ κράτος πού ἦταν ὁ κύριος ἀντίπαλος τοῦ Βυζαντίου ἐπὶ 40 καὶ πλέον χρόνια. Δηλαδή, ἂν ἡ ἀρχικὴ ἀποστασία εἶχε γίνει τὸ 969, αὐτὴ ἐξελίχθηκε πρωταρχικὰ ἐναντίον τοῦ Βουλγαρικῶν Κράτους. Ἐάν, ὅμως, ἔγινε τὸ 976, ὁ ἐχθρὸς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ κινήματος ἦταν ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία. Καὶ τὶς δύο χρονολογίες ἀναφέρει ὁ Σκυλίτζης, ἐνῶ καὶ οἱ δύο τοὺς εἶναι ὑποστηριγμένες ἀπὸ ἄλλες πηγές. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ διαφορὰ αὐτὴ μπορεῖ σήμερα νὰ παίζει σπουδαῖο ρόλο, καὶ πραγματικὰ τὸν ἔπαιζε, στὶς προ-

σπάθειες να εξηγηθεῖ ὁ χαρακτήρας τῆς ἐν λόγῳ ἀποστασίας, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐξ αὐτῆς ἀναπτυγμένου κράτους.

Οἱ παραπάνω ἀναφορὲς ἦταν ἀπαραίτητες, δεδομένου ὅτι ὁ ἐρευνητὴς τοῦ θεσμοῦ τῶν στρατιωτῶν τῶν θεμάτων συναντᾷ συνεχῶς τέτοιου εἴδους προβλήματα. Τὸ ἀνεπιθύμητο, ἀλλὰ ἀρκετὰ συχνό, ἀποτέλεσμα εἶναι, τὰ ἐρευνητικὰ συμπεράσματα νὰ βασίζονται στὴν ἐπιφάνεια τοῦ λεξιλογίου τῶν πηγῶν, στὴν στενὴ δηλαδὴ σημασία τῆς ὀρολογίας, πρᾶγμα ποῦ σημαίνει ὅτι ἡ οὐσία τῶν ἀπομονωμένων ἐνδείξεων τοὺς μπορεῖ ἐν μέρει νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴν προσοχή μας. Ἔτσι, ἀναπτύσσεται ἡ κατάσταση ποῦ οἱ ἐνδείξεις αὐτὲς δὲν σχετίζονται ἢ μία μὲ τὴν ἄλλη, σὲ περιπτώσεις ποῦ ἀναπαράσταση τῶν σχέσεών τοὺς μέσα στὴν βαθύτερή τοὺς ἔννοια θὰ ἦταν ἀπαραίτητη.

Ἐκτὸς αὐτοῦ, τίθεται καὶ τὸ ἐρώτημα τῆς κατανόησης τοῦ συνόλου τῆς λεγόμενης μεσοβυζαντινῆς περιόδου (Ζ'-ΙΑ' αἰώνας), ἡ ὁποία σὲ πολλοὺς τομεῖς ἀκόμη χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἄγνωστες πτυχές. Ἀναφέρομαι πρωτίστως σὲ δύο σημαντικὰ ζητήματα: ποιά ἦταν τὰ βασικὰ σημεῖα καὶ οἱ κύριες κατευθύνσεις ἀνάπτυξης τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ ποιά ἦταν ἡ ἀλληλεπίδραση μεταξὺ αὐτῶν τῶν ἱστορικῶν στοιχείων καὶ τοῦ συστήματος τῶν θεμάτων; Πρόκειται γιὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα οἱ ἐρευνητὲς τοῦ συστήματος τῶν θεμάτων προτιμοῦσαν νὰ παρακάμπτουν. Ἔτσι, εἶναι ζήτημα ἂν μποροῦμε νὰ ἐλπίζουμε ὅτι στὸ μέλλον θὰ καταστεῖ ἐφικτὴ ἡ ἐπίτευξη μιᾶς γενικῆς ἀποδεικτικῆς λύσης ὅσον ἀφορᾷ τὴν μορφή αὐτοῦ τοῦ συστήματος. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ σημερινή μου προσπάθεια εἶναι πολὺ περιορισμένη — χωρὶς νὰ τολμῶ νὰ προσφέρω μιὰ ὀριστικὴ λύση, θὰ ἐκθέσω τὴν ἀποψή μου ὡς μία μεταξὺ πολλῶν ἄλλων. Παραμένει νὰ δοῦμε ἂν ἡ προσπάθεια αὐτὴ θὰ ὀδηγήσει στὴν διευκρίνιση ἢ στὴν παραπέρα περιπλοκὴ τοῦ ζητήματος.

Τὸ σύστημα τῶν θεμάτων ἀποτελοῦσε ἀναμφίβολα, ὅποιοι καὶ ἂν ἦταν οἱ δρόμοι τῆς δημιουργίας του, μιὰ στρατιωτικοποιημένη διοικητικὴ ὀργάνωση μὲ κάποια (ἰδιαίτερα) κοινωνικὰ χαρακτηριστικά. Καὶ στίς δύο πλευρὲς αὐτοῦ τοῦ ἱστορικοῦ φαινομένου —τόσο στὴν διοικητικὴ ὅσο καὶ στὴν κοινωνικὴ— ἀφιερῶθηκε πολὺ προσοχή, πρᾶγμα ποῦ, ὅμως, ὀδήγησε σὲ ἐντελῶς ἀποκλίνοντα ἀποτελέσματα.

Ἀπὸ τότε ποῦ ὁ Γεώργιος Ostrogorsky πρὶν ἐξήντα χρόνια ἐξέθεσε τὴν περίφημη ἀλλὰ καὶ πολὺ συζητημένη θεωρία του γιὰ τὰ θέματα², χωρὶς νὰ ξέρει τίς σχεδὸν ταυτόσημες ἀπόψεις τοῦ παλαιοῦ ἱστορικοῦ Georges Testaud³, δημιουργήθηκε μιὰ

2. G. Ostrogorsky, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους Α'*, Ἀθήνα 1978, 162 κ.έ., 201 κ.έ., Β', 150 κ.έ.

3. G. Testaud, *Des rapports des puissants et des petits propriétaires ruraux dans l'Empire byzantin au Xe siècle*, Bordeaux 1898.

λίγο-πολύ σαφής εικόνα τῆς διοικητικῆς πτυχῆς⁴. Σήμερα μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι τὰ πρῶτα θέματα ἰδρύθηκαν τὸν Ζ' αἰώνα, στὸ πλαίσιο τῆς ἐναρξῆς τῆς δημιουργίας τοῦ μελλοντικοῦ γενικοῦ συστήματος, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἐὰν τὰ πρῶτα ἴχνη διαφαίνονται πρὶν ἢ μετὰ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Ἀράβων τὸ 634-642⁵. Στὴν συνέχεια τὸ σύστημα οἰκοδομεῖται βαθμιαῖα, χωρὶς νὰ γίνεται ἀντιληπτὸς κάποιος ριζοσπαστικὸς μετασχηματισμὸς στὴν διαδικασία αὐτή⁶. Τὸ πρῶτο κύμα ἀλλαγῶν συντελέ-

4. Γιὰ τὴν πλήρη βιβλιογραφία πρβλ. J. F. Haldon, *Military Service, Military Lands and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations*, *DOP 47* (1993) 3-7, ὅπου νὰ προστεθεῖ καὶ Βασιλικὴ Βλυσίδου - Ἐλεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη - Στ. Λαμπάκης - Τ. Λουγγῆς - Α. Σαββίδης, *Ἡ Μικρὰ Ἀσία τῶν θεμάτων*, Ἀθήνα 1998.

5. Πρὶν· E. Stein, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, vornehmlich unter den Kaisern Justinus II. und Tiberius-Konstantinus*, Stuttgart 1919, 132-135; G. Ostrogorski, Sur la date de la composition du Livre des Thèmes et sur l'époque de la constitution des premiers thèmes d'Asie Mineure, *Byz.* 23 (1953) 64; τοῦ ἴδιου, *Ἱστορία Α'*, 162 κ.έ.; N. Oikonomidès, Les premières mentions des thèmes dans la chronique de Théophane, *ZRVI 16* (1975) 1-8; I. Shahid, Heraclius and the Theme System: New Light from the Arabic Sources (Heraclius I), *Byz.* 57 (1987) 391-406 (628-636); τοῦ ἴδιου, Heraclius and the Theme System: Further Observations (Heraclius II), *Byz.* 59 (1989) 208 (628-634); τοῦ ἴδιου, Heraclius and the Unfinished Themes of Oriens. Some Final Observations (Heraclius III), *Byz.* 64 (1994) 352 κ.έ. — Μετὰ· Testaud, ὁ.π., 20; W. E. Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge 1992, 176 κ.έ.; τοῦ ἴδιου, Two Studies 88 κ.έ.; τοῦ ἴδιου, *Byzantine Military Unrest, 471-843. An Interpretation*, Amsterdam 1981, 154-168, 174, 176; τοῦ ἴδιου, Variable Rates of Seventh-Century Change, στί· *Tradition and Innovation in Late Antiquity*, ἐκδ. F. M. Clover - R. S. Humphreys, Madison 1989, 191 κ.έ.; W. T. Treadgold, The Military Lands and the Imperial Estates in the Middle Byzantine Empire, *Harv. Ukrainian Studies 7* (1983) 627; R. - J. Lillie, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber. Studien zur Strukturwandlung des byzantinischen Staates im 7. und 8. Jh.*, München 1976, 293 κ.έ.; τοῦ ἴδιου, «Thrakien» und «Thrakesion». Zur byzantinischen Provinzorganisation am Ende des 7. Jhs., *JOB 26* (1977) 26 κ.έ.; M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle. Propriété et exploitation du sol*, Paris 1992, 232; *Ἡ Μικρὰ Ἀσία τῶν θεμάτων*, 39. Ἐδῶ πρέπει νὰ προστεθεῖ ὅτι ἀπὸ καιρὸ παρατηρήθηκε καὶ συχνὰ λησμονεῖται τό, ὅτι ἡ πρώτη μνησὶς ἐνὸς θέματος στὶς πηγές, πενιχρὲς ὅπως εἶναι, δὲν σημαίνει ὅτι ἀκριβῶς τὴν στιγμὴ ἐκείνη καὶ ἰδρύθηκε τὸ ἐν λόγῳ θέμα· W. Ensslin, Der Kaiser Herakleios und die Themenverfassung, *BZ 46* (1953) 368.

6. Πρβλ. H. Gelzer, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, Leipzig 1899 (repr. Amsterdam 1966), 8-80; Ch. Diehl, L'origine du regime des thèmes dans l'Empire byzantin, *Etudes byzantines*, Paris 1905, 289-292; A. Pertusi, *De thematibus*, Città del Vaticano 1952, 108-111; τοῦ ἴδιου, La formation des thèmes byzantins, *Berichte zum XI. Intern. Byzantinisten-Kongreß I*, München 1959, 35-38; J. Karayannopoulos, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*, München 1959, 24-28, 35, 52-71 (μὲ κάτι παράξενες ἐξηγή-

σθηκε από την διαίρεση τῶν πρώτων μεγάλων θεμάτων τὸν Η' αἰώνα, πράγμα πού εἶχε ὡς συνέπεια τὴν ἐδαφικὴ μείωσή τους⁷. Τὰ μεταγενέστερα θέματα — τοῦ Θ' καὶ Γ' αἰώνα— ὀργανώθηκαν πάνω στὶς ἴδιες ἀρχές μὲ τὰ προγενέστερα, πράγμα πού φαίνεται σχεδὸν ξεκάθαρα ἀπὸ μεμονωμένα, σποραδικὰ στοιχεῖα σὲ πηγές, πρωτίστως ἀπὸ τὰ Τακτικὰ πού συντάχθηκαν στὴν περίοδο ἢ ὁποῖα ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ Θ' ἕως τὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ Γ' αἰώνα: τὸ Τακτικὸν Uspenskij (842-843), τὸ Κλητορολόγιον τοῦ Φιλοθέου (899), τὸ Τακτικὸν Beneševič (934-944)⁸. Μόλις στὰ τέλη τοῦ Γ' αἰώνα ἀρχίζει μιὰ νέα κατάσταση ἢ ὁποῖα, ἐκτὸς τοῦ ὅτι διακρίνεται σὲ διάφορες πηγές, ἀπεικονίζεται μὲ τὸν καλύτερο τρόπο στὸ Τακτικὸν τοῦ Ἑσχοριάλ (971-975)⁹. Ἡ κατάσταση αὐτὴ θὰ συνεχίσει νὰ ἐξελίσσεται καὶ στὴ διάρκεια τοῦ ΙΑ' αἰώνα¹⁰. Μὲ λίγα λόγια, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἐπρόκειτο γιὰ ἕναν σχετικὰ πολύπλοκο θεσμό, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖται, πρῶτον, ἀπὸ ξεχωριστὰ ἀκριτικὰ θέματα, τὰ ὁποῖα διοικοῦνταν ἀπὸ τοὺς κατεπάνω ἢ τοὺς δοῦκες καὶ στὰ ὁποῖα μπορούσαν νὰ ἐνσωματωθοῦν μικρότερα θέματα, δεύτερον, ἀπὸ τὰ παραδοσιακὰ θέματα καὶ τέλος ἀπὸ μεμονωμένες πόλεις οἱ ὁποῖες εἶχαν λάβει καθεστῶς θέματος μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν στρατηγὸ¹¹. Ἡ πολύπλοκη αὐτὴ διάρθρωση, ὅμως, δὲν ἀποτελεῖ ἔνδει-

σεις τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης); J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*, Cambridge 1990, 208, 212, 214 κ.έ., 221 κ.έ.; M. Hendy, *Studies in Byzantine Monetary Economy, c. 300-1450*, Cambridge 1985, 409; Lillie, *Reaktion* 288 κ.έ., 306 κ.έ.; Kaegi, *Two Studies* 87. Ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία εἶναι ἀπέραντη» καὶ ἐδῶ ἔχω προσφέρει μόνον μιὰ ἐπιλογή.

7. Ostrogorsky, *Ἱστορία Β'*, 22 κ.έ.; *Ἡ Μικρὰ Ἀσία τῶν θεμάτων*, 43 κ.έ.

8. Μετὰ τὶς πρώην ἐκδόσεις τῶν τριῶν πρώτων τακτικῶν σήμερα χρησιμοποιεῖται ἡ κοινὴ, πλούσια σχολιασμένη ἐκδοση, ἢ ὁποῖα συμπεριλαμβάνει καὶ τὴν μετάφραση στὰ γαλλικά· N. Oikonomides, *Listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, 41-63 (Uspenskij), 64-235 (Κλητορολόγιον), 236-253 (Beneševič), 281-364 (κοινὰ σχόλια).

9. Αὐτόθι, 255-277 (Ἑσχοριάλ).

10. Πρβλ. Στ. Κυριακίδη, *Βυζαντινὰ Μελέται, Β'-Ε'*, Θεσσαλονίκη, 536 κ.έ.; Hélène (Glykatzi-)Ahrweiler, *Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-XIe siècles (Administration)*, *Bull. Corr. Hell.* 84 (1960) 1-109 [= Variorum Reprints, London, 1971, VIII]; J. - C. Cheynet, *Du stratège de thème au duc: chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle*, *TM* 9 (1985) 181-194; Lj. Maksimović, *Organizacija vizantijske vlasti u novoosvojenim oblastima posle 1018. godine*, *ZRVI* 36 (1997) 31-43.

11. Πρβλ. Maksimović, ὁ.π., 33 κ.έ., ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, καὶ πρὸ λεπτομερειακῆς ἀναλύσεως τῆς Μ. Γρηγορίου-Ἰωαννίδου, *Παρακμὴ καὶ πτώση τοῦ θεματικοῦ θεσμοῦ. Συμβολὴ στὴν ἐξέλιξη τῆς διοικητικῆς καὶ τῆς στρατιωτικῆς ὀργάνωσης τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τὸν 10ο αἰώνα κ.έ.* (Διατριβή), Θεσσαλονίκη 1985, 81 καὶ ὑπ. 224. Ἀντίθετη ἀποψη· H. - J. Kühn, *Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert*, Wien 1991, 158 κ.έ., ὅπου ἀναφέρονται ὅλα τὰ «δουκάτα» καὶ «καπετανάτα» (σελ. 158-242).

ξη εξέαρσης, κάποιας ανάπτυξης με θετικές προοπτικές, αλλά μάλλον ένδειξη κρίσης του θεσμού. Στην συνέχεια, στο δεύτερο ήμισυ του ΙΑ' και τον ΙΒ' αιώνα, όταν το κέντρο βάρους της στρατιωτικής θητείας βρισκόταν πλήρως σε επαγγελματίες και εϋπορους στρατιώτες καθώς και στους προνοιάριους, λίγα στοιχεία παρέμεναν από το κλασικό σύστημα των θεμάτων¹².

Συνεπώς, σε ό,τι αφορά την διοικητική πτυχή, το σύστημα των θεμάτων από το δεύτερο ήμισυ του Ζ' έως τα μέσα του Ι' αιώνα, εμφανίζει στην ουσία, παρά τις κάποιες αλλαγές που συντελέστηκαν, μικρές πιθανότητες για γενικές και ουσιώδεις αλλαγές. Δεδομένου ότι η διοικητική πτυχή έχει εξαιρετική σημασία για το σύνολο του συστήματος, τίθεται το ερώτημα, όταν πρόκειται για την συνέχειά του, τί τύχη είχαν τόσο η κοινωνική όσο και οικονομική πτυχή του συστήματος. Το ερώτημα αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, διότι σε έναν τόσο στρατιωτικοποιημένο διοικητικό μηχανισμό, όπως ήταν τα θέματα, συντελούνται μεγάλες αλλαγές στα τέλη του Ι' αιώνα ακριβώς στις καθαρά στρατιωτικές υποθέσεις — την τακτική, την οργάνωση του στρατού, τον εξοπλισμό¹³. Δεν πρόκειται για κάποιες επαναστατικές καινοτομίες, αλλά για μεταρρύθμιση των υπάρχοντων θεσμών. Συγκεκριμένα, το βαρύ ιππικό, που ήταν οργανωμένο περισσότερο σε τάγματα παρά στις μονάδες των θεμάτων, απέκτησε την εποχή εκείνη αποφασιστική υπεροχή¹⁴. Μόνο με τον τρόπο αυτό ήταν δυνατές οι μεγάλες νίκες επί των Άράβων.

Επανερχόμενος στην κοινωνική πτυχή, θα ήθελα να τονίσω ότι δεν θα μπορούσαμε να διανοηθούμε ότι οι στρατιώτες αποτελούσαν πλειοψηφία στην κοινωνία ή ότι αποτελούσαν στρώμα το οποίο ζούσε έντελώς ξεχωριστά από τις άλλες κοινωνικές δομές. Για τον λόγο αυτό θεωρώ ότι είναι σημαντικό, προκειμένου να κατανοηθεί καλύτερα η κοινωνική τους θέση, να υπενθυμίσω εν συντομία τα βασικά, και γνωστά εξάλλου, στοιχεία από την ζωή της κοινωνίας της υπαίθρου στην λεγόμενη μεσοβυζαντινή περίοδο μεταξύ του Ζ' και του ΙΑ' αιώνα. Έννοω πρωτίστως αυτό το οποίο έχει γίνει αποδεκτό από τους ερευνητές, δηλαδή την ύπαρξη ευρύτερου στρώ-

12. Kaplan, *ό.π.*, 254 κ.έ.

13. Ostrogorsky, *Ιστορία, Β'*, 167; του ίδιου, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles 1954, 14; G. Dagron - H. Mihaescu, *Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-699)*, Paris 1986, 149 κ.έ., 184 κ.έ., 268 κ.έ., 275 κ.έ.; T. Koliass, *Byzantinische Waffen*, Wien 1988, 52 sq.; J. - C. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Paris 1990, 303 sq.; Kaplan, *ό.π.*, 240 κ.έ.; J. F. Haldon, *Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565-1204*, London 1999, 132.

14. Εκτός από τα στην προηγούμενη υποσημείωση αναφερόμενα έργα, *πρβλ.* ιδιαίτερα: Kühn, *ό.π.*, 123 κ.έ.

ματος («ἐλευθέρων») γεωργῶν, οἱ ὅποιοι στήν πραγματικότητα, ἐπειδὴ ἔπρεπε νὰ πληρώνουν φόρους, βρίσκονταν σὲ σχέση ἐξάρτησης ἀπέναντι στοῦ κράτους¹⁵. Μολονότι οἱ πηγές καὶ στὸν τομέα αὐτὸ εἶναι ἀνεπαρεῖς, εἶναι σχετικὰ βέβαιο ὅτι οἱ γεωργοὶ αὐτοὶ διέθεταν δικές τους γαῖες καὶ ὅτι ζοῦσαν σὲ ἀγροτικὲς κοινότητες¹⁶. Κάποια ἀγαθὰ (δάση, λειμῶνες, κλπ.) τὰ ἀξιοποιοῦσαν ἀπὸ κοινοῦ στὸ πλαίσιο τῆς κοινότητος¹⁷, ὅπως καὶ πλήρωναν τοὺς φόρους ἀπὸ κοινοῦ σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα τῶν φορολογικῶν καταλόγων, τὸ ἀργότερο ἀπὸ τὸν Η΄ αἰῶνα¹⁸. Ἡ γενικὴ αὐτὴ εἰκόνα ἀντικατοπτρίζεται λίγο-πολύ σὲ πηγές διαφόρων ἐποχῶν: στὶς διατάξεις τοῦ λεγόμενου Νόμου γεωργικοῦ (τέλη Ζ΄ - ἀρχὲς Η΄ αἰῶνα)¹⁹, στὴν ἀπαρίθμηση τῶν («ἐγκλημάτων») (κακώσεις) τοῦ αὐτοκράτορα Νικηφόρου Α΄ (802-811) ἀπὸ τὸν Θεοφάνη²⁰, καὶ στὰ στοιχεῖα τῆς Πραγματείας περὶ τῆς ἐκτιμῆσεως τῶν φόρων (Γ΄ αἰῶνας)²¹, γιὰ νὰ ἀναφέρω μόνον τὶς σημαντικότερες πηγές. Πρόκειται γιὰ ἐκεῖνες τὶς κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς βάσεις τῆς χώρας ποὺ ὑπάρχουν συνεχῶς τουλάχιστον ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ Ζ΄ ἕως τὶς ἀρχὲς τοῦ Γ΄ αἰῶνα καὶ τὶς ὁποῖες, ὅταν ἀπειλήθηκαν λόγῳ τῆς κρίσης, οἱ αὐτοκράτορες προσπάθησαν νὰ ὑπερασπισθοῦν μὲ τὴν τακτικὴ ἔκδοση τῶν

15. Βλ. γενικὰ G. Ostrogorsky, Die wirtschaftlichen und sozialen Entwicklungsgrundlagen des byzantinischen Reiches, *Vierteljahrschr. für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 22 (1929) 131 κ.έ.; τοῦ ἴδιου, *Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages*, *Cambridge Economic History I*, Cambridge 1941, 196 κ.έ.; τοῦ ἴδιου, *Le grand domaine dans l'Empire byzantin*, *Recueils de la Société Jean Bodin* 4 (1949) 38 κ.έ.; τοῦ ἴδιου, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles 1954, 10 κ.έ.; P. Lemerle, *Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century*, Galway 1979, 27-41, 64 κ.έ. (ὅπου δὲν δίνεται, ὅμως, καμιά σημασία στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡρακλείου ὅταν πρόκειται γιὰ κοινωνικὴ ἐξέλιξη), 76, 106; Kaplan, ὁ.π., 256-270. Γιὰ τοὺς στρατιῶτες ὡς ἓνα μέρος τῆς κοινωνίας βλ. J. F. Haldon, *Ideology and Social Change in the Seventh Century: Military Discontent as a Barometer*, *Klio* 68 (1986) 140.

16. Βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα ὅπως στὴ σημ. 15.

17. Βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα ὅπως στὴ σημ. 15.

18. Πρβλ. N. Oikonomidès, *De l'impôt de distribution à l'impôt de quotité: à propos du premier cadastre byzantin*, *ZRVI* 26 (1987) 9-20; τοῦ ἴδιου, *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Athènes 1996, 25 κ.έ.

19. Νόμος γεωργικὸς (*Vizantijskiy Zemledel'českij Zakon*), ἔκδ. I. P. Medvedev καὶ ἕτεροι, Leningrad 1984. Γιὰ συνθῆκες καὶ χρονολογία πρβλ. ἐπίσης G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München ³1963, 75 σημ. 10.

20. *Theophanis Chronographia*, ἔκδ. C. de Boor, Leipzig 1885, 486-487.

21. Ἐκδόσεις: W. Ashburner, *A Byzantine Treatise on Taxation*, *Journ. of Hell. St.* 35 (1915) 76-84; F. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byz. Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jhs.* Leipzig-Berlin 1927, 113-123.

προστατευτικῶν νόμων, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν Ρωμανὸ Α' Λακαπηνὸ (920-944) καὶ στὴν διάρκεια σχεδὸν ὀλόκληρου τοῦ Ι' αἰώνα²².

Ἀπὸ τὰ λεχθέντα γιὰ τὶς διοικητικές, στρατιωτικές καὶ ἀγροτικές πτυχές τῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς στὴν ὁποία ἀναφερόμαστε, νομίζω ὅτι μποροῦν νὰ προσδιορισθοῦν δύο σημεῖα μὲ γενικὴ ἀξία. Πρῶτ' ἀπ' ὅλα, θὰ ἦταν ἀδύνατον νὰ ἀναμενόμεμε ὅτι στὴν διάρκεια τῆς «γένεσης» αὐτοῦ τοῦ κοινωνικοῦ συστήματος συντελέσθηκαν γρήγορες μεταρρυθμίσεις βάσει τῆς ἐκδοσης νόμων γενικῆς ἰσχύος. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὀδηγεῖ ἐπίσης τὸ γεγονός ὅτι ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἐπιζοῦν τὰ ὑπολείμματα τοῦ παλαιοῦ διοικητικοῦ συστήματος —οἱ ἀνθύπατοι τῶν θεμάτων, ἡ ἀναγραφή τῶν πρώην ἐπαρχιῶν στὶς σφραγίδες τῶν οἰκονομικῶν ὑπαλλήλων, τὰ ἴχνη ὑπαρξῆς διοίκησης τοῦ ἐπάρχου τοῦ Ἰλλυρικοῦ στὴν Θεσσαλονίκη— ὑπολείμματα ὁρατὰ ἀκόμα καὶ τὸν Η' αἰώνα²³. Αὐτὸ φυσικὰ δὲν σημαίνει, ὅπως λέγεται μερικές φορές, ὅτι τὸ νέο σύστημα δημιουργήθηκε στὸν διοικητικὸ τομέα τὸν Η' αἰώνα καὶ ὅτι τὸ προηγούμενο ὑφίστατο μόνον στὸν στρατιωτικὸ τομέα²⁴. Διότι, εἶναι σχετικὰ σαφές, καὶ ἔχει ἤδη γίνεαι ἀποδεκτὸ στὴν ἔρευνα, ὅτι τὰ προαναφερθέντα κοινωνικὰ πλαίσια τοῦ νέου συστήματος, πὺ ἀποτελοῦν συνέπεια τῶν ἀλλαγῶν τόσο στὴν στρατιωτικὴ ὅσο καὶ στὴν διοικητικὴ διάρθρωση, δημιουργήθηκαν ὀπωσδήποτε ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ Ζ' ἕως καὶ τὶς ἀρχές τοῦ Η' αἰώνα²⁵. Εἶναι ἐλάχιστα πιθανόν, ἀλλὰ ὄχι καὶ ἀδύνατον, οἱ διαφορετικὲς βαθμίδες αὐτῆς τῆς πρώιμης ἀνάπτυξης νὰ συνοδεύονταν ἀπὸ τὴν ἐκδοση ὀρισμένων νόμων²⁶. Ὅμως, θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ἐντελῶς ἀναμενόμενο αὐτὸ πὺ συνέβη ἀργότερα, στὴν διάρκεια τοῦ Ι' αἰώνα, — ἡ κεντρικὴ ἐξουσία νὰ ἐπιχειρεῖ νὰ ἀναχαιτίσει τὴν θανάσιμη κρίση τῆς κοινωνίας μὲ τὴν ψήφιση ἐπιμέρους νόμων οἱ ὁποῖοι διευθετοῦσαν τὸ πρόβλημα μὲ ἀκρίβεια. Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ἀναφέρω μία, παρόμοια ἀπὸ ψυχολογικῆς ἄποψης, κατάσταση τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, στὴν ὁποίαν ἀκριβῶς ἡ ἀντίδραση σὲ ἓνα φαινόμενο εἶναι πολὺ κα-

22. Ἡ καινούργια ἐκδοση: N. Svoronos, *Les nouvelles des empereurs macédoniens concernant la terre et les stratiotes*, Athènes 1994. Γιὰ τὴν θέση τῶν στρατιωτῶν στὴν γενικὴ κοινωνικὴ ἐξέλιξη τὸν Ι' αἰώνα πρβλ. Lemerle, *Agrarian History*, 124.

23. Πρβλ. Lilie, *Reaktion* 298 κ.έ.; τοῦ ἴδιου, «Thrakien» 46; Haldon, *Byzantium* 196 κ.έ.

24. Karayannopoulos, *Themenordnung* 89 κ.έ.; Lilie, «Thrakien» 26 κ.έ., 46; T. Λουγγῆς, *Δοκίμιο γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἐξέλιξη στὴ διάρκεια τῶν λεγόμενων «Σκοτεινῶν Αἰώνων» (602-867)*, Ἀθήνα 1985, 49. Παρόμοια καὶ M. Angold. *The Shaping of the Medieval Byzantine City. Byz. Forschungen 10* (1985) 4 κ.έ.

25. A. P. Kazdan, *Derevnya i gorod v Vizantii IX-X. vv.*, Moskva 1960, 153-159; Kaegi, *Military Unrest* 174 κ.έ., 176 κ.έ., 189, 201 κ.έ.

26. Πρβλ. καὶ Haldon, *Byzantium* 256 κ.έ., 259-262.

λύτερα τεκμηριωμένη και έμφανής στις πηγές από τὸ ἴδιο τὸ ἀρχικὸ φαινόμενο. Ξέρουμε πολὺ λιγότερα γιὰ τὸ φαινόμενο τῆς αὐξημένης λατρείας τῶν εἰκόνων στὸν Ζ' αἰώνα, ἀπὸ ὅ,τι ξέρουμε γιὰ τὴν εἰκονομαχία στὸν Η' αἰώνα. Ἔτσι, μὲ διαφορετικὲς ἀφορμές, συνεχῶς ἀποκαλύπτεται ὅτι πίσω ἀπὸ τὶς πενιχρὲς πηγές, ποὺ γράφονται σὲ μίᾳ δεδομένη στιγμῇ, κρύβονται φαινόμενα μακρόχρονης διάρκειας καὶ μακρόπνων συνεπειῶν.

Δεύτερον, τὰ γενικὰ καὶ κοινὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα μιᾶς ὀλόκληρης ἐποχῆς ἀλλάζουν σὲ καιροὺς κρίσης βαθμιαῖα, στὴν ἀρχὴ χωρὶς νὰ γίνονται ἀντιληπτά, καὶ ἔτσι ἡ τάξη πραγμάτων ποὺ χαρακτηριζόταν ἀπὸ τὴν κρίση βγῆκε ἐπιτέλους στὴν ἐπιφάνεια μόλις τὸν Ι' αἰώνα²⁷. Ἐπομένως, τίθεται τὸ εὐλογο ἐρώτημα, μήπως ἡ ἀλλαγὴ τῆς κατάστασης τῶν περισσοτέρων στρατιωτῶν ἀκολούθησε παρόμοια πορεία; Τὸ ἐρώτημα εἶναι ἀκόμη πιὸ σημαντικό διότι ἀκριβῶς σχετικὰ μὲ τὴν κατάσταση τῶν στρατιωτῶν ὑπῆρξαν μεγάλες διαφωνίες ἀνάμεσα στοὺς ἐρευνητές.

Ἀπὸ τότε ποὺ ὁ Ostrogorsky ἐξέθεσε τὴν θεωρία του ὅτι ὀλόκληρη ἡ μεσοβυζαντινὴ περίοδος διακρινόταν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἐλευθέρων γεωργῶν ποὺ πλήρωναν φόρους, καὶ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ γεωργῶν-στρατιωτῶν μὲ δικὰ τους στρατιωτικὰ κτήματα, ἡ ἀποψὴ του συναντοῦσε συνεχῶς ἀντιδράσεις²⁸. Τὶς περισσότερες φορὲς

27. Πρβλ. G. Ostrogorsky, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 47 (1960) 263 (βιβλιοκρισία); J. L. Teall, *The Grain Supply of the Byzantine Empire, 330-1025*, *DOP* 13 (1959) 90, ὅπου ἀναφέρεται ἡ σημασία αὐξήσεως πληθυσμῶν ἤδη τὸν Η' αἰώνα (σελ. 105); E. Bach, *Les lois agraires byzantines du Xe siècle*, *Classica et Mediaevalia* 5 (1942) 70 κ.έ.; G. Dagron, *Byzance et le modèle islamique au Xe siècle: à propos des Constitutions Tactiques de l'empereur Léon VI (Modèle islamique)*, Acad. des Inscr. et Belles-Lettres, Paris 1983, 236. Γιὰ τὴν ἀντίστοιχη κατάσταση στὴν βυζαντινὴ Ἰταλία βλ. G. Da Costa-Louillet, *Saints de Sicile et d'Italie Méridionale au VIIIe, IXe et Xe siècles*, *Byz.* 29-30 (1960) 145, 157 κ.έ.; A. Guillou, *Italie méridionale byzantine ou byzantins en Italie méridionale?*, *Byz.* 44 (1974) 164 κ.έ.

28. Ostrogorsky, *Ἱστορία Α'*, 163 κ.έ. Ἡ ἀποψὴ αὐτῆ, ἔστω καὶ μὲ διαφορετικὰ ἐπιχειρήματα, συναντᾷ τὴν τελευταία ἐποχὴ σοβαρὴ ὑποστήριξη ὡς πρὸς τὴν χρονολογία: Evelyne Patlagean, *L'impôt payé par les soldats au VIe siècle*, στὸ *Armées et fiscalité dans le monde antique* (Colloques Nationaux du CNRS, No 936), Paris 1977, 304-309; N. Oikonomides, *Middle-Byzantine Provincial Recruits: Salary and Armament*, στὸ *Gonimos, Neoplatonic and Byzantine Studies Presented to L. G. Westerink at 75*, Buffalo 1988, 121-136 (Η' αἰ., πιθανῶς δὲ καὶ στὸν Ζ' αἰ.); R. Lopez, *The Role of Trade in the Economic Readjustment of Byzantium in the Seventh Century*, *DOP* 13 (1959) 70, 79; Lillie, *Reaktion*, 97-182, 312 κ.έ., 314 ὑπ. 61, 315 κ.έ., 321 κ.έ.; τοῦ ἴδιου, *Die zweihundertjährige Reform. Zu den Anfängen der Themenorganisation im 7. und 8. Jh.*, II. «Die Soldatenbauern», *BSI* 45 (1984) 197-200; (ὅμως, πρβλ. τὴν ἀντίθετη ἀποψὴ) τοῦ ἴδιου, *Die byzantinischen Staatsfinanzen im 8./9. Jh.*

προβαλλόταν ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι τὰ δύο στοιχεῖα —οἱ στρατιῶτες καὶ τὰ κτήματα— ὑφίσταντο πλήρως ἢ σχεδὸν ἀνεξάρτητα τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο καὶ ὅτι «συναντήθηκαν» μὲν στὴν νομοθεσία τοῦ Ι' αἰῶνα²⁹. Τὸ ἐπιχείρημα γιὰ μιὰ τέτοια ἄποψη στηρίζεται πρωτίστως στὸ γεγονός ὅτι ὁ ὅρος «στρατιωτικὰ κτήματα» ἐμφανίζεται γιὰ πρῶ-

und die στρατιωτικὰ κτήματα, *BSI 48/1* (1987) 50 κ.έ.; Kaegi, *Military Unrest*, 179 κ.έ.; W. Treadgold, *The Byzantine State Finances in the Eighth and Ninth Centuries*, New York 1982, 13 (Ζ' αἰ.); τοῦ ἴδιου, *The Military Lands and the Imperial Estates in the Middle Byz. Empire*, *OKEANOS, Harv. Ukrainian Studies 7* (1983) 631, τοῦ ἴδιου, *The Byzantine Revival, 780-824*, Stanford 1988, 26 κ.έ., 33; τοῦ ἴδιου, *Byzantium and its Army, 284-1081*, Stanford 1995, 171 κ.έ. (Ζ' αἰ.); Hélène Antoniadis-Bibicou, *Etudes d'histoire maritime de Byzance*, Paris 1966, 100-113; Shahid, Heraclius III, 365 κ.έ.; Lilie, *Reaktion*, 321; P. Schreiner, *Byzanz*, München ²1994, 36, 46. Ἐπίσης, Danuta Gorecki, *The Strateia of Constantine VII: The Legal Status, Administration and Historical Background*, *BZ 82* (1989) 164, 172, πλησιάζεται στὴν ἄποψη αὐτή, βλέποντας στὰ μέτρα τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' τὴν νομιμοποιημένη συνέχεια τῶν μέτρων τοῦ Νικηφόρου Α'. Σήμερα, ὅμως, σὲ ἓνα σπουδαῖο σημεῖο κανεὶς δὲν δέχεται ἐντελῶς τὴν «θεωρία» τοῦ Ostrogorsky, ἀποφεύγοντας προπαντὸς νὰ ὀνομάσει τοὺς στρατιῶτες ὡς ἀγρότες. Ἄλλὰ ἡ χρῆση τῆς ὀνομασίας αὐτῆς εἶναι καὶ σήμερα ρικετὰ συχνή. Βλ. A. P. Kazhdan - Ann W. Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley - Los Angeles - London 1985, 9; Kaegi, *Military Unrest*, 233 (μὲ σχετικὴ βιβλιογραφία); R. S. Lopez, *The Role of Trade in the Economic Readjustment of Byzantium in the Seventh Century*, *DOP 13* (1959) 80 κ.έ.; C. Mango, *Byzantium. The Empire of New Rome*, London 1980, 52; Lilie, *Reaktion* 314 κ.έ.; Oikonomides, *Salary and Armament*, 121, 128, 135; Bach, *Lois agraires* 72; Kaplan, ὅ.π., 232, 251, 255; Schreiner, ὅ.π., 48; Λουγγῆς, *Δοκίμιο* 34; P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993, 233; ἐν μέρει καὶ Lilie, *Reform II*, 196 κ.έ.

29. P. Lemerle, *Esquisse pour une histoire agraire de Byzance: Les sources et les problèmes*, *Revue Historique 220* (1958) 43-70; τοῦ ἴδιου, *Agrarian History* 62 κ.έ., 72 κ.έ., 115, 133, 149 κ.έ.; Karayannopoulos, *Themenordnung* 15, 71-88, 98; W. E. Kaegi, *Some Recon- siderations on the Themes*, *JÖBG 16* (1967) 39-51; J. F. Haldon, *Recruitment and Con- scription in the Byzantine Army*, Wien 1979, 66-81; τοῦ ἴδιου, *Military Service* 60, 64 κ.έ.; τοῦ ἴδιου, *Byzantium*, 145 κ.έ., 247 κ.έ.; παρόμοια: Gorecki, *Strateia* 159, 163-164; Kaplan, ὅ.π., 231, 234, 244 κ.έ.; Dagron, *Modèle islamique* 233 σημ. 63, 240 κ.έ.; Martha Grigoriou - Ioannidou, *Les biens militaires et le recrutement en Byzance*, *Βυζαντιακά 12* (1992) 217 κ.έ. [ἔπου (σημ. 1) καὶ ἡ σχετικὴ πλήρης βιβλιογραφία], 223 κ.έ.; τῆς ἰδίας, Γύρω ἀπὸ τὴν πρώτη μνεῖα «θεμάτων» στὸ Θεοφάνη, *Βυζαντιακά 15* (1995) 225-245. Ἀργότερα, ὅμως, ὁ Haldon, *Warfare*, 120 κ.έ., μὴ ἐγκαταλείποντας τὴν βασικὴ του γνώμη, δέχθηκε ὅτι κάποιος εἶδος τῆς ἀγρο- τικῆς βάσης τοῦ στρατιωτικοῦ στρώματος εἶχε τὴν ἐξέλιξη ἀπὸ τὸν Ζ' αἰῶνα, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἐποχὴ μιᾶς μεγάλης μετατροπῆς. Πρβλ. καὶ τὴν προϊστορία τῆς «μακεδονικῆς» νομοθε- σίας κατὰ τὸν Lemerle, *Agrarian History*, 117. Μιὰ «μεσαία» λύση παρουσιάζεται ἀπὸ τοὺς Kazdan-Epstein, ὅ.π., 19.

τη φορά στα προαναφερθέντα νομοθετικά μνημεῖα —τις Νεαρές τοῦ Ι΄ αἰώνα—πρᾶγμα τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ σημαίνει ὅτι προηγουμένως δὲν ὑπῆρχαν τέτοιου εἴδους στρατιωτικὰ κτήματα.

“Ὁμως, ἀκόμη καὶ ὅταν πρόκειται γιὰ νομικὰ κείμενα, θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκφράζεται μεγαλύτερη ἐπιφυλακτικότητα ὡς πρὸς τὴν ἐρμηνεία τῶν βυζαντινῶν *termini technici* ποὺ ἐμφανίζονται στὶς πηγές. Συγκεκριμένα, ὁ ὅρος στρατιωτικὸν κτήμα κεῖται σὲ μερικὰ σημαντικὰ νομικὰ κείμενα, προπαντὸς στὴν περίφημη Νεαρά τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου³⁰, πρᾶγμα τὸ ὁποῖο σὲ καμία περίπτωση δὲν σημαίνει ὅτι πρόκειται γιὰ *terminus technicus* μὲ τὴν ἀπολύτως αὐστηρὴ ἔννοια τοῦ ὅρου. Ἀπὸ τὴν ἴδια ἢ ἀπὸ πλησιέστερη ἐποχὴ ὑπάρχουν καὶ συνώνυμα: στρατιωτικὴ γῆ, στρατιωτικὴ μοῦρα, στρατιωτικὸς οἶκος, στρατιωτικὸς κλῆρος, στρατιωτικὴ κτήσις, στρατιωτικὸς τόπος, καθὼς καὶ ἡ περιγραφικὴ ἔκφραση «κτήματα ἐξ ὧν αἱ στρατεῖαι ὑπηρετοῦνται»³¹. Ἐκτὸς αὐτοῦ, ὑπάρχει πιθανότητα, πρᾶγμα ἐπίσης σημαντικὸ γιὰ τὸ θέμα μας, οἱ *termini technici* νὰ μὴν ἀναφέρονται καθόλου ρητᾶ, καὶ μάλιστα σὲ σημεία ὅπου θὰ μπορούσαμε νὰ τοὺς ἀναμένουμε ἢ ὅπου ἡ ἀναφορά τους θὰ ἦταν ἀπαραίτητη. Ἴδου δύο παραδείγματα σχετικὰ μὲ τὸ θέμα μας. Πρῶτον, στὴν περίφημη Νεαρά τοῦ Λέοντος ΣΤ΄ τοῦ Σοφοῦ, μὲ τὴν ὁποία καταργήθηκε τὸ δικαίωμα προτεραιότητος στὴν ἀγορὰ τῶν κτημάτων, ἀκριβῶς ὁ ὅρος *προτίμησις* —τὸ δικαίωμα προτεραιότητος στὴν ἀγορὰ— παραλείπεται!³² Δεύτερον, στὰ Τακτικὰ τοῦ ἴδιου αὐτοκράτορα, στὸ σημείον στὸ ὁποῖο ἔπρεπε νὰ γίνῃ λόγος γιὰ τοὺς στρατιωτικὸς καταλόγους, δὲν ἀναφέρεται ὁ ὅρος αὐτὸς σὰν νὰ εἶχε κρατηθεῖ γιὰ τοὺς βίους τῶν ἀγίων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης³³. Τέτοιου εἴδους φαινόμενα δὲν μπορούμε νὰ τὰ θεωρήσουμε ἀσυνήθιστα, ἐὰν λάβουμε ὑπόψη μας τὶς παραπάνω διαπιστώσεις γιὰ τὴν σχετικὴ ἐγκυρότητα —σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν χρονολογία, τὴν ἀμεροληψία καὶ τὴν ὀρολογία— τῶν βυζαντινῶν πηγῶν.

30. Svoronos, *Novelles*, No 5, σελ. 120.45, 121.64, κτλ.

31. Svoronos, *op. cit.*, No 5, σελ. 122.64, 70, 74-75, 78, 87, 112, 144; No 7.1, 7, 8, 9, κτλ. “Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ὄρο «στρατεία», πρέπει νὰ ὑπογραμμισθεῖ ὅτι ἡ σημασία του δὲν ἦταν ἀποκλειστικὰ περιορισμένη σὲ στρατιωτικὰ πράγματα, ἀλλὰ ἄξιζε γιὰ ὁποιαδήποτε ὑπηρεσία. Πρβλ. Ahrweiler, *Administration* 11 σημ. 2, 15; Lemerle, *Agrarian History*, 117, 119, 120, 123, 137; L. Burgmann, *Ecloga. Das Gezetzbuch Leons III. und Konstantinos' V*, Frankfurt / Main 1983, s. v. (ἤδη στὴν ἐποχὴ τῆς Ἐκλογῆς).

32. Svoronos, *Novelles*, No 1, σελ. 46. Γιὰ τὴν ἀνάλυση τῆς Νεαρᾶς βλ. Kaplan, *Hommes* 410 κ.έ.

33. Πρβλ. Lemerle, *Agrarian History* 143-149; Haldon, *Recruitment* 57; Dagron, *Mo-dèle islamique* 234.

Τὸ κυριότερο, ἴσως, ἀπὸ ὅλα ὅσα ἀναφέραμε εἶναι νὰ καταλάβουμε, κάτι ποῦ γιὰ ἓναν βυζαντινολόγο δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι παράξενο, ὅτι πολλὰ φαινόμενα τῆς βυζαντινῆς κοινωνικῆς ζωῆς, καὶ μάλιστα πολὺ σημαντικά, δὲν ἦταν ἀπαραίτητο νὰ διευθετηθοῦν μὲ συγκεκριμένους νόμους, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἡ Αὐτοκρατορία ἦταν στὴν οὐσία κράτος τοῦ νόμου μὲ ἀνεπτυγμένη γραπτὴ νομοθεσία³⁴. Μὲ τὴν ἔννοια αὐτή, ἀρκεῖ νὰ θυμηθοῦμε τὸ γεγονός ὅτι τὰ θεμέλια τοῦ νομικοῦ καθεστῶτος τῆς Αὐτοκρατορίας δὲν εἶχαν τεθεῖ ὑπὸ μορφὴ κάποιου γραπτοῦ συντάγματος ἢ δέσμης βασικῶν νόμων. Τὸ Βυζάντιο στηριζόταν σὲ ἄγραφο «σύνταγμα» — τὸ λεγόμενο *Verfassungsgewohnheitsrecht* (Pieler)— ποῦ τὸ ἀποτελοῦσαν οἱ «νόμοι ἄγραφοι» καὶ οἱ «θεσμοί»³⁵. «Ὅπως ἀναφέρεται στὴν πραγματεία *Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης* (*De scientia politica*) τοῦ ΣΤ' αἰώνα, οἱ ἄγραφοι νόμοι περὶ τῆς βασιλείας κείμενοι» ρυθμίζουν τὴν ἐκλογή τοῦ αὐτοκράτορα, τὰ δικαιώματα τῆς Συγκλήτου, τὶς σχέσεις Κράτους καὶ Ἐκκλησίας, τοὺς κρατικούς θεσμοὺς καὶ τὴν δικαιοδοσία³⁶. Πρόκειται γιὰ ἓνα εἶδος κοινωνικῆς συναίνεσης ποῦ δίδει τὴν δυνατότητα ὥστε ἡ ἀνάδειξη στὸ ἀνώτατο ἀξίωμα, δηλ. τὸ αὐτοκρατορικό, ποῦ στὴν οὐσία ἔχει τὸ προφίλ τῶν βασιλέων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, νὰ γίνεται ὄχι βάσει γραπτοῦ νόμου, ἀλλὰ «κατὰ τάξιν, κατὰ τὸ σχῆμα, κατὰ τὸ ἔθος»³⁷. Ἐπίσης, τὸ ἴδιο τὸ κράτος μπορεῖ, κατὰ τὴν Εἰσαγωγὴ-Ἐπαναγωγὴ, νὰ λειτουργεῖ βάσει τῆς «πόλεως συνθήκη(ς) κοινῆ(ς)» ὅπως χαρακτηρίζεται ὁ νόμος³⁸. Πρέπει ἄραγε, οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, ὅταν γίνεται λόγος γιὰ τὴν κοινωνικὴ κατάσταση τῶν στρατιωτῶν, νὰ ἀναζητηθεῖ ὅπωςδήποτε κάποια πρώιμη ἀναλογία στὴν μακεδονικὴ νομοθεσία τοῦ Ι' αἰώνα, καὶ στὴν συνέχεια, ἀπὸ αὐτὴν τὴν μέχρι τώρα ἀποτυχημένη ἀναζήτηση, νὰ βγοῦν ἰδιαίτερα συμπεράσματα;

Ἡ ἀπάντησή μου εἶναι ὅπωςδήποτε ἀρνητικὴ. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα προκύπτει,

34. Παρόμοια κατάσταση πραγμάτων στὸν τομέα τῶν «στρατιωτικῶν κτημάτων» παρατηρεῖ, ἀλλὰ μὲ κάπως διαφορετικὸ συμπέρασμα, καὶ ὁ Kaplan, *Homnes* 247.

35. Πρβλ. J. Malafosse, *La monocratie byzantine*, *La Monocratie*, Bruxelles 1969, II, 48; P. E. Pieler, *Zum Problem der byzantinischen Verfassung*, *JÖB* 19 (1970) 51-58; τοῦ ἴδιου, *Verfassung und Rechtsgrundlagen des byzantinischen Reiches*, *JÖB* 31/1 (1981) 213-231; I. P. Medvedev, *Pravovaya kul'tura vizantiyskoy imperii*, S. - Peterburg 2001, 34.

36. *Menae patricii cum Thoma referendario «De scientia politica»*, ἔκδ. C. M. Mazzuchi, Milano 1982. Πρβλ. V. Valdenberg, *Les idées politiques dans les fragments attribués à Pierre le Patrice*, *Byz.* 2 (1926) 65; Medvedev, ὁ.π., 40 κ.έ.

37. *De caerimoniis aulae byzantinae*, ἔκδ. ed. I. Reiske, Bonnae 1829, I, 412, 415, 416, 422, 433.

38. J. καὶ P. Zepos, *Jus Graecoromanum (JGR) II*, Ἀθήνα 1931, 240, τίτλ. Α'. Βλ. καὶ A. Schminck, *Studien zu mittelbyzantinischen Rechbüchern*, Frankfurt/Main 1986, 1-15.

ὅπως ἐξᾶλλου καὶ ἀπὸ ὅλα ὅσα ἐκθέσαμε ἐδῶ γιὰ τὸ βασικὸ θέμα, ὅτι δημιουργεῖται ἔντονα ἢ ἐντύπωση ὅτι καὶ οἱ δύο ἀντικρουόμενες ἀπόψεις γιὰ τὴν κοινωνικὴ θέση τῶν στρατιωτῶν τῶν θεμάτων εἶναι κάπως μονόπλευρες καὶ ἴσως καὶ ἀκαμπτες. Ἐπειδὴ, προφανῶς, δὲν ὑπῆρξαν ὅποιεσδήποτε γρήγορες, συγκεκριμένες καὶ νομικὰ μὲ ἐνιαῖο τρόπο ὀλοκληρωμένες μεταρρυθμίσεις στὴν διάρκεια τῆς δημιουργίας τῆς τάξης τῶν στρατιωτῶν γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος, θὰ ἦταν ἐπικίνδυνο νὰ ἀσπασθοῦμε πλήρως εἴτε τὸ «μοντέλο Ostrogorsky» ἢ τις ἀπόψεις πού τὸ ἀπορρίπτουν. Μὲ τις σκέψεις αὐτὲς δὲν ὑπερασπίζομαι ἐκ τῶν προτέρων κάποια μέση λύση ὡς συμβιβαστικὴ, ἀλλὰ παρουσιάζω τὴν πιθανότητα ἢ βυζαντινὴ πρακτικὴ νὰ ἦταν πιὸ ποικιλόμορφη ἀπὸ τὸ ὅ,τι συχνὰ εἴμαστε ἔτοιμοι νὰ ἀποδεχθοῦμε.

Εἶναι βέβαιον, καὶ ἔχει γίνει ἀποδεκτὸ σχεδὸν γενικὰ, ὅτι τὸ σύστημα τῶν θεμάτων στὴν πρώτη του φάση —στὴν διάρκεια τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ Ζ' αἰῶνα— ἀναπτυσσόταν οὐσιαστικὰ ὡς ἀντίδραση στὴν ἐπέκταση τῶν Ἀράβων. Αὐτὸ συνέβαινε ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ τῆς μακροχρόνιας δημογραφικῆς κρίσης καὶ τῶν πρώτων σοβαρῶν ἐλλείψεων ἀποθεμάτων σὲ χρῆμα καὶ σὲ φυσικὰ ἀγαθὰ³⁹. Καθίστατο δύσκολη, ἀκόμη καὶ ἀδύνατη, ἡ συγκέντρωση μισθοφόρων ἢ ἡ διατήρηση στρατοῦ μὲ τὴν βοήθεια τῶν ἕως τότε συνηθισμένων οἰκονομικῶν μεθόδων, στὴν ὁποίαν ἀνῆκε πρωτίστως ἡ λεγόμενη *annona militaris*⁴⁰. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἀναγκῶν τοῦ στρατεύματος δὲν μποροῦσε νὰ καλυφθεῖ διαφορετικὰ, παρὰ μὲ τὸν ἀποικισμὸ στρατιωτῶν, πράγμα τὸ ὁποῖο στὴν πρώιμη φάση, ἕως τὸν Θ' αἰῶνα, μποροῦσε νὰ λυθεῖ μὲ τὴν βοήθεια ἀποθεμάτων ἀπὸ τὰ αὐτοκρατορικὰ κτήματα⁴¹. Στὴν οὐσία, αὐτοὶ οἱ στρατιῶτες, οἱ ὁποῖοι προφανῶς μὲ τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλον τρόπο ἔπρεπε νὰ διαθέτουν ἔγγειο περιουσία, μποροῦσαν νὰ ἔχουν, μὲ κάποιες προϋποθέσεις, παρόμοια θέση μὲ αὐτὴν τῶν *limitanei* στὴν ὕστερη ρωμαϊκὴ ἢ τὴν πρώιμη βυζαντινὴ

39. M. Hendy, On the Administrative Basis of the Byzantine Coinage, c. 400 - c. 900, and the Reforms of Heraclius, *Univ. of Birmingham Hist. Journ.* 12/2 (1970) 130, 153 κ.έ. [= *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium*, Var. Repr., London 1989, VIII].

40. Πρβλ. Haldon, *Military Service* 11 κ.έ., 15 κ.έ., ἀλλὰ καὶ τοῦ ἰδίου, *Byzantium*, 147, 226 κ.έ., 229, 232 κ.έ., ὅπου τὰ συμπεράσματα εἶναι κάπως διαφορετικὰ σὲ σύγκριση μὲ ἐκεῖνα τῆς προηγούμενης του μελέτης. Πρβλ. τὴν ἀντίστοιχη βιβλιοκρισία τοῦ W. Treadgold, *The American Hist. Review* 97/3 (1992) 829-830. Βλ. καὶ παρατηρήσεις τοῦ N. Oikonomides, Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: the Seals of kommeriariorioi, *DOP* 40 (1986) 33-53 καὶ τοῦ W. E. Kaegi, The *Annona Militaris* in the Early Seventh Century, *Byzantina* 13 (1985) 591 κ.έ.

41. Πρβλ. Treadgold, *State Finances* 13; τοῦ ἰδίου, *Military Lands*, 628 κ.έ.

ἐποχή⁴². "Όμως οἱ στρατιῶτες αὐτοὶ δὲν ἀποτελοῦσαν πλέον ἀκριτικά στρατεύματα. "Όχι μόνο διότι οἱ γρήγορες καὶ βαθεῖες ἐπιδρομὲς τῶν Ἀράβων ἀπειλοῦσαν, θεωρητικά ἢ πραγματικά, σχεδὸν ὀλόκληρη τὴν βυζαντινὴ Ἀνατολή, μὲ ἀποτέλεσμα οἱ στρατιῶτες στὰ σύνορα νὰ μὴν διαδραματίζουσαν πλέον σημαντικὸ ρόλο, ἀλλὰ καὶ λόγω τοῦ γεγονότος ὅτι τὸν Ζ' αἰῶνα ὁ θεσμὸς τῶν *limitanei* ἤδη πρὸ πολλοῦ ἀνῆκε στὸ παρελθόν⁴³.

Οἱ ἐποικοὶ στρατιῶτες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀποτελοῦν ἤδη τὸν πυρῆνα τοῦ στρατοῦ καὶ ἔχουν ἀναπτυχθεῖ κατὰ μῆκος καὶ πλάτος τῆς χώρας, ὅπως μαρτυροῦν καὶ τὰ ὀνόματα τῶν θεμάτων τῆς πρώτης καὶ δεύτερης γενεᾶς: Ὀψικίου, Ἀρμενικῶν, Ἀνατολικῶν, Καραβησιάνων, Βουκελλαρίων, Ὀπτιμάτων(ι), Θρακησίων. Ἐκτὸς αὐτοῦ, τὰ ὀνόματα αὐτὰ μαρτυροῦν ὅτι ἡ ἀκριτικὴ καταγωγὴ τῶν ἐποικισμένων στρατευμάτων δὲν εἶναι δεδομένη. Μεμονωμένα παραδείγματα, μολονότι ὀλιγάριθμα, τεκμηριώνουν τὴν ποικιλομορφία τῆς προέλευσης τῶν ἐποίκων σρρατιωτῶν. Ἔτσι, γιὰ παράδειγμα, εἶναι γνωστὴ ἡ περίπτωση μὲ τοὺς Σλάβους στὸ θέμα τοῦ Ὀψικίου, οἱ ὁποῖοι ἐγκαταστάθηκαν στὴν περιοχὴ τὸ 688 καὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους τὸ 692 δολοφονήθηκαν δῆθεν 10.000 μαζί μὲ γυναικόπαιδα, ὅπου βρίσκεται καὶ ἡ οὐσία τοῦ πράγματος, διότι καθίσταται καταφανὲς ὅτι οἱ Σλάβοι σὰν στρατιῶτες ἐγκαταστάθηκαν μαζί μὲ τὶς οἰκογένειές τους⁴⁴. Ὁ χρονογράφος Θεοφάνης εἶχε, λοιπόν, τὴν σχετικὴ αἰτιολογία νὰ τοὺς χαρακτηρίζει μὲ ἔκφραση (ἰλαὸς περιούσιος)⁴⁵.

Ἐπάρχουν καὶ ἄλλα παρόμοια παραδείγματα τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς ἀποικισμοῦ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, πολιτικῆς ποὺ ἐφαρμόσθηκε γιὰ ἓνα μακρὸ χρονικὸ διάστημα, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ἐκτεταμένων μέτρων τοῦ αὐτοκράτορα Νικηφόρου Α' γύρω στὸ 809⁴⁶. Ἐδῶ ἀνήκουν καὶ οἱ ἐκχριστιανισμένοι Χουραμίται, μερικές δεκάδες χιλιάδες ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔλαβαν, μεταξύ τοῦ 834 καὶ τοῦ 838, ἀπὸ τὶς βυζαντινὲς ἀρχὲς καλλιεργήσιμες γαῖες, γυναῖκες καὶ ὅπλα⁴⁷. Ἐνδιάμεσα βρίσκεται ἡ περίπτωση τοῦ Θωμᾶ τοῦ Σλάβου (820-821), τὸν ὁποῖο ἐγκατέλειψαν πολλοὶ ἀπὸ τοὺς στρατιῶτες του, διότι γιὰ πολὺ καιρὸ ἔμεναν ἀπομακρυσμένοι ἀπὸ τὶς

42. Ἔτσι ὁ Karayannopoulos, *Themenordnung* 77 κ.έ. καὶ ἡ Grigoriou-Ioannidou, *Les biens militaires* 219 κ.έ., 221 κ.έ.

43. Πρβλ. Haldon, *Recruitment* 20, 28, 79; Kaplan, ὁ.π., 232; ἐν μέρει καὶ Gorecki, *Strateia* 173 κ.έ.

44. *Theophanes*, 364, 15-366, 1. Πρβλ. P. Charanis, *Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century*, *DOP* 13 (1959) 42-43; Ostrogorsky, *Ἱστορία Α'*, 201 κ.έ.

45. *Theophanes*, 365.5. Πρβλ. *Ἡ Μικρὰ Ἀσία τῶν θεμάτων*, 164 κ.έ. (Τ. Λουγγῆς).

46. Βλ. πρὸ κάτω.

47. Πρβλ. τὴν περιγραφὴ τοῦ γεγονότος στὸ: Treadgold, *Revival* 345.

γυναῖκες καὶ τὰ παιδιά τους⁴⁸. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, δὲν ἐκπλήσσει τὸ γεγονός πού στή διάρκειά τῆς πολιορκίας τῶν Τυάνων ἀπὸ τοὺς Ἄραβες στὶς ἀρχὲς τοῦ Η' αἰώνα, τὴν βυζαντινὴ ἀντεπίθεση πραγματοποιήσε «γεωργικὸς λαὸς» (σύμφωνα μὲ τὸν Θεοφάνη) καὶ «λαὸς ἀγροῦκος, τε καὶ γεωργικὸς» (σύμφωνα μὲ τὸν πατριάρχη Νικηφόρο)⁴⁹.

Γενικὰ ἡ ἐποίκιση στρατιωτῶν προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς περισσότερο ἢ λιγότερο ἐκφραζόμενης φυσικῆς σύνδεσης μὲ τὴν γῆ, μὲ ἔγγεια ἰδιοκτησία. Ὅμως, αὐτὸ δὲν πρέπει αὐτόματα νὰ σημαίνει ὅτι ὅλοι αὐτοὶ εἶχαν δικὰ τους κτήματα, καὶ ἀκόμη λιγότερο ὅτι ὅλοι τοὺς ἦταν γεωργοί. Σημαίνει μόνο ὅτι αὐτοὶ οἱ στρατιῶτες ἀξιοποιοῦσαν τὴν γῆ ὡς βασικὴ πηγὴ ἐσόδων. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια, τὰ ἔσοδα γιὰ τὰ πρὸς τὸ ζῆν καὶ τὸν στρατιωτικὸ ἐξοπλισμὸ δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἐξασφαλισθοῦν ἀπὸ ἓναν μισθὸ, οὔτε τότε οὔτε ἀργότερα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἐὰν ἐπρόκειτο γιὰ καιροὺς ἀκμῆς ἢ κρίσης τοῦ συστήματος τῶν θεμάτων⁵⁰. Φυσικά, ἡ διαπίστωση αὐτὴ δὲν ἀφορᾷ τίς ἐπιλεκτὲς μονάδες πού ὑπάρχουν ἀπὸ τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ Η' αἰώνα ὑπὸ τὴν μορφή τῶν λεγόμενων ταγμάτων, οἱ στρατιῶτες τῶν ὁποίων πληρώνονταν ξεχωριστὰ καὶ ἀρκετὰ, ἀποτελώντας ἔτσι καὶ ξεχωριστὸ κοινωνικὸ στρώμα⁵¹.

Ὁ μισθὸς (ἢ «ρόγα») ἀποτελεῖ ἓναν ἀκόμη ἀπὸ τοὺς πολλοὺς ἀσαφεῖς θεσμοὺς στὸ Βυζάντιο. Εἶναι βέβαιο ὅτι σὲ ὀλόκληρο τὸ χρονικὸ διάστημα, ἕως τὸν Ι' αἰώνα, ὑπῆρχε μισθὸς γιὰ τοὺς στρατιῶτες τῶν θεμάτων⁵². Ὅμως τί εἶδους μισθός; Ὅρισμένα στοιχεῖα προσκομίζει ἓνα χωρίο τοῦ συγγράμματος *De caerimoniis*, τὸ ὁποῖο, ἀπ' ὅλες τίς ἐνδείξεις, γράφτηκε μεταξὺ τοῦ 863 καὶ τοῦ 911 καὶ ἀργότερα ἐνσωματώθηκε στὸ σύνολο τοῦ ἔργου⁵³. Ἀπὸ τὸ χωρίο αὐτὸ φαίνεται ὅτι ὁ στρατιώτης γιὰ κάθε ἔτος ὑπηρεσίας ἐλάμβανε ἓνα νόμισμα, ὅμως μόνο ἕως τὸ προκαθορισμένο ἀνώ-

48. *Theophanes Continuatus*, ἔκδ. I. Bekker, Bonnæ 1838, 67.9-68.5. Αὐτὸς ὁ τύπος ἔμεινε χωρὶς παρατήρηση· P. Lemerle, *Thomas le Slave*, *TM I* (1965) 277; Helga Köpstein, *Zur Erhebung des Thomas*, *Studien zum 8. und 9. Jh. in Byzanz*, Berlin 1983, 61-87.

49. *Theophanes*, 377, 4-5; *Nikephoros Patriarch of Constantinople Short History*, ἔκδ. C. Mango, Washington 1990, κεφ. 44, 9-10. Πρβλ. Lilie, *Reaktion*, 316 σημ. 60.

50. Γιὰ τὸν μισθὸ (ρόγα), βλ. λίγο πῶς κάτω.

51. Πρβλ. Kühn, *Armee*, 47-135.

52. Πρβλ. Hendy, *Studies* 647 κ.έ.; Haldon, *Byzantium* 225. Ἦδη τὸ 640 *exercitus Romanus* (βυζαντινὸς στρατὸς) στὴν Ρώμῃ ἐλάμβανε τίς *rogae*: *Liber Pontificalis I*, ἔκδ. L. Duchesne, Paris 1955, 328.

53. Oikonomides, *Salary and Armament*, 122 κ.έ.; Ph. A. Yannopoulos, *Une liste des thèmes dans le «Livre des Cérémonies» de Constantin Porphyrogénète*, *Byzantina* 12 (1983) 243 κ.έ.

τατο ποσό τῶν 12 νομισμάτων⁵⁴. Ἐκτὸς αὐτοῦ, οἱ μισθοὶ καταβάλλονταν ἀνὰ τέσσαρα ἔτη κατὰ ομάδες τῶν θεμάτων — κάθε χρόνο μιὰ ἄλλη ομάδα. Σχεδὸν ταυτόσημα, ἀλλὰ κάπως παλιότερα στοιχεῖα (περίπου τὸ 840)⁵⁵ μᾶς παρέχει ὁ Ἄραβας γεωγράφος Ibn Hordadbeh. Μόνο πού, σύμφωνα μὲ τὸν γεωγράφο αὐτό, ὁ μισθὸς μποροῦσε νὰ φθάσει καὶ μέχρι τὰ 18 νομίσματα, καὶ τὸ συνηθισμένο χρονικὸ διάστημα τῶν τεσσάρων ἐτῶν μποροῦσε νὰ ληφθεῖ ὡς μέσος ὄρος (μεταξὺ τῶν 3, 5 καὶ 6 ἐτῶν)⁵⁶.

Στὴν πρακτικὴ, ὅμως, σύμφωνα μὲ στοιχεῖα τῶν πηγῶν τοῦ Η' καὶ Θ' αἰώνα, πιθανῶς καὶ τὸν Ζ' αἰώνα, οἱ στρατιῶτες πληρώνονταν κυρίως ὅταν οἱ μονάδες ἀπὸ τὰ θέματά τους βρίσκονταν σὲ ἐκστρατεία, ἀλλὰ ὄχι καὶ σὲ ἀμυντικὲς ἐπιχειρήσεις⁵⁷. Σ' αὐτὸ πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι κατὰ καιροὺς ἡ καταβολὴ τῶν μισθῶν δὲν ἦταν τακτικὴ διότι οἱ στρατιωτικοὶ κατάλογοι δὲν ἦταν πάντοτε σὲ ἱκανοποιητικὴ κατάσταση, ὅπως, γιὰ παράδειγμα, φάνηκε στὴν ἀρχὴ τῆς διακυβέρνησης τοῦ Βασιλείου Α' (867-886)⁵⁸. Ἄν λάβουμε ὑπόψη μας τὸ γεγονὸς ὅτι τὸν ΣΤ' αἰώνα ἕνας μισθοφόρος στρατιώτης μὲ τὴν οἰκογένειά του ἐλάμβανε (συνηθισμένο) ἐτήσιο μισθὸ 30 νομισμάτων⁵⁹, ὅτι ὁ Νικηφόρος Α' γιὰ τὸν ἐξοπλισμὸ τῶν φτωχῶν, οἱ ὁποῖοι ἔπρεπε νὰ γίνουν στρατιῶτες, ἐνέκρινε τὸ ποσὸ τῶν 18,5 νομισμάτων κατὰ κεφαλή⁶⁰, ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἕνα καλὸ πολεμικὸ ἄλογο κόστιζε τὸ λιγότερο 12 νομίσματα⁶¹, τότε εἶναι σαφὲς ὅτι ὁ μισθὸς τῶν στρατιωτῶν τῶν θεμάτων δὲν ἐπαρκοῦσε. Στὴν οὐσία, τοὺς μισθοὺς αὐτοὺς θὰ μπορούσαμε νὰ τοὺς θεωρήσουμε ὡς συμπλήρωμα στὸ σύνολο τῶν ἐσόδων τῶν στρατιωτῶν.

54. *De caerimoniis* 493 κ.έ. Πρβλ. Treadgold, *Revival* 352, ὁ ὁποῖος νομίζει ὅτι ὁ μισθὸς τῶν 12 νομισμάτων εἶχε ἤδη ὀριστεῖ τὸ 839. Ὁ Haldon, *Warfare* 127 ἦταν τῆς γνώμης ὅτι ἡ τετραετὴς περίοδος τῆς πληρωμῆς χρησιμοποιήθηκε ἀκόμη καὶ στὸν Θ' αἰώνα, ἀλλὰ ἐξαφανίζεται στὸν Ι' αἰώνα. Κατὰ τὸν Treadgold, *State Finances* 24, ὁ μισθὸς τῶν 9 νομισμάτων ἔπρεπε νὰ εἶναι καλὸς μεσαῖος μισθός, ἐνῶ κατὰ τὸν Haldon, ὁ.π. 126, ὁ πιὸ συνηθισμένος μεσαῖος μισθὸς θὰ ἔπρεπε νὰ ἰσοδυναμεῖ μὲ 5 νομίσματα, περισσότερα ὅμως σὲ εἶδη παρὰ σὲ χρήματα (αὐτόθι, 123).

55. Treadgold, ὁ.π. 14 - μεταξὺ τοῦ 839 καὶ τοῦ 843.

56. *Ibn Khurdābih*, ed. et trad. M. J. de Goeje, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* VI, Leyden 1889, 84 κ.έ.

57. Oikonomides, *Salary and Armament* 124 κ.έ., ὁ ὁποῖος (σελ. 130-135) ὑπογραμμίζει ὅτι τὰ στοιχεῖα πού χαρακτηρίζουν τὴν ρόγα στὸν Θ' καὶ Ι' αἰώνα ἐμφανίζονται στὴν οὐσία τους ἤδη τὸν Η' αἰώνα (προπαντὸς στὴν *Ἐκλογή XVI*, 2, ἐκδ. Burgmann 220-222).

58. *Theophanes Continuatus*, 265.3 - 12 κ.έ., ἕως 266.15.

59. Treadgold, *Military Lands* 622.

60. *Theophanes*, 486.24.

61. Kaplan, *Hommes* 477.

“Όπως πρό πολλοῦ εἶχε γίνει ἀντιληπτό, καί ὅπως ἔχω ἤδη ἀναφέρει, ὅλα αὐτὰ ὑποδεικνύουν τόν παραλληλισμό μεταξύ τῆς δημιουργίας τῶν θεμάτων καί τῆς ἀγροτοποίησης ὁλόκληρης τῆς κοινωνίας. Για νὰ εἶμαστε πιό ἀκριβεῖς, ἐδῶ δὲν πρόκειται μόνο για παραλληλισμό ἀλλά καί για ἀλληλεξάρτηση. Μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ εἶναι ἰδιαιτέρα ἐνδιαφέροντα κάποια ἀπὸ τὰ μέτρα τοῦ αὐτοκράτορα Νικηφόρου Α΄ ἀπὸ τὸ 809/810, οἱ λεγόμενες «κακώσεις» κατὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ χρονογράφου Θεοφάνη. Ἡ πρώτη («κάκωση») ἦταν ἡ βίαια μετοίκιση «χριστιανῶν» ἀπὸ ὅλα τὰ θέματα στὶς Σκλαβινίες τῶν Βαλκανίων, πρᾶγμα μὲ τὸ ὁποῖο, ὅπως λέει ἡ πηγὴ μας, ὁ στρατὸς ἦταν ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος οὐσιαστικὰ ταπεινώθηκε (τὰ στρατεύματα πάντη ταπεινώσαι)⁶². Οἱ ἔποικοι, ἡ πλειοψηφία τῶν ὁποίων λοιπὸν ἦταν προφανῶς στρατιῶτες, ὅπως μᾶς φανερώνει καί τὸ χρονικὸ τῆς Μονεμβασιᾶς (λαὸν σύμμικτον Καφήρους τε καὶ Θρακησίους καὶ Ἀρμενίους)⁶³, ἀναγκάσθηκαν νὰ πουλήσουν τὰ ἀγροκτήματά τους (ὑποστάσεις πιπράσκεσθαι), καί συχνὰ νὰ θρηγήσουν τὴν ἐγκατάλειψη τῶν γονικῶν, ἴσως καί τῶν προγονικῶν τάφων (τοὺς γονικοὺς τάφους θρηγούντων)⁶⁴. Παρὰ τὴν «κάκωση» αὐτὴ, οἱ στρατιῶτες δὲν ἐπαρκοῦσαν για νὰ καλυφθοῦν οἱ αὐξημένες ἀνάγκες καί στὶς δύο πλευρὲς τῆς Αὐτοκρατορίας, τόσο στὴ Ἀνατολή, ὅσο καί στὴν Δύση.

Αὐτὸς ἦταν ὁ λόγος ποὺ ἐπῆλθε καί ἡ δευτέρη «κάκωση». Ὁ αὐτοκράτορας ἐπιστράτευσε (στρατεύεσθαι) καί ἐξόπλισε (ἐξοπλίζεσθαι) φτωχοὺς (πτωχοί), για τοὺς ὁποῖους εἶναι πιθανό, παρόλο ποὺ δὲν εἶναι φανερό, ὅτι προηγουμένως ἦταν στρατιῶτες, ἔναντι τοῦ ποσοῦ τῶν 18,5 νομισμάτων, τὸ ὁποῖο οἱ «ὀμόχωροι» ἔπρεπε νὰ καταβάλλουν για κάθε «νέο» στρατιῶτῃ στὸ δημόσιο ταμεῖο⁶⁵. “Όπως ἔγραψε ἀργό-

62. *Theophanes*, 486.10-11. Για τὰ μέτρα τοῦ Νικηφόρου πρβλ. Treadgold, *Revival*, 117 κ.έ., 126, 130 κ.έ., 149 κ.έ.

63. *Cronaca di Monembasia*, ἔκδ. I. Dujčev, Palermo 1976, 22.197-199. Ἐδῶ πρόκειται για πληθυσμὸς θεμάτων, τὰ ὀνόματα τῶν ὁποίων ἐξηγεῖ ὁ P. E. Niavis, *The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I (802-811)*, Athens 1987, 82-86. “Όμως, τὸ πρόβλημα τῶν ὀνομάτων αὐτῶν δὲν μπορεῖ ἐντελῶς νὰ ἐξηγηθεῖ. Πρβλ. Dögler, *BZ* 45 (1952) 219.

64. *Theophanes*, 486.10-19.

65. *Theophanes*, 486.23-26. Πρβλ. Kaplan, ὁ.π., 237 σημ. 108 (βλ. ὅμως σελ. 245), ἐνῶ ὁ Haldon, *Recruitment* 50 σημ. 87, καί ὁ Dagron, *Modèle islamique*, 236 σημ. 75, νομίζουν ὅτι ἐδῶ πρόκειται για φτωχοὺς πρώην στρατιῶτες. Ἡ σχετικὴ μὲ τὸν τόπο αὐτὸ ἐρμηνεία τοῦ Treadgold, *State Finances* 71, ὅτι ἡ ἐν λόγω πληρωμὴ ἀποτελοῦσε «... only the initial cost» μπορεῖ νὰ συζητηθεῖ, ἀλλὰ ἡ γνώμη τοῦ ἴδιου, ὅτι ἡ «κάκωση» αὐτὴ πιθανῶς συνδέεται μὲ τὴν πρώτη «κάκωση» τῆς μετακόμισης φαίνεται πὼς μπορεῖ νὰ γίνει ἀποδεκτὴ. Για γενικὲς παρατηρήσεις βλ. G. Bratianu, *Etudes byzantines d'histoire économique et sociale*, Patis 1938, 196 κ.έ.; P. J. Alexander, *The Patriarch Nicephorus of Constantinople. Ecclesiastical Policy and Image Wor-*

τερα ὁ χρονογράφος Ζωναράς, μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἔπρεπε νὰ ἐξασφαλισθεῖ τουλάχιστον μέρος τῶν «ἀναλωμάτων», ὅμως ἦταν δύσκολο νὰ ἐπιτευχθεῖ αὐτὸ μόνο ἀπὸ τὸ προαναφερθὲν ποσό⁶⁶. Ἐκτὸς αὐτοῦ, παραμένει ἀνοιχτὸ τὸ ζήτημα σὲ ποιὲς περιοχὲς ἔπρεπε νὰ ὑπηρετήσουν αὐτοὶ οἱ νεοσύλλεκτοι στρατιῶτες.

Τὰ μέτρα τοῦ αὐτοκράτορα Νικηφόρου δείχνουν ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὑπῆρχαν τουλάχιστον δύο εἶδη στρατιωτῶν τῶν θεμάτων — στρατιῶτες οἱ ὁποῖοι κάλυπταν τὶς ἀνάγκες τοὺς ἀπὸ τὰ κτήματά τους καὶ νεοσύλλεκτοι ἢ, ἴσως, στρατιῶτες οἱ ὁποῖοι εἶχαν πτωχεύσει, τὶς δαπάνες τοῦ ἐξοπλισμοῦ τῶν ὁποίων κάλυπταν γεωργοὶ συνεισφέροντας στὸ δημόσιο ταμεῖο. Κρίνοντας ἀπ' ὅλα τὰ στοιχεῖα, ἡ δευτέρη λύση ἦταν ἂν ὄχι προσωρινὴ τότε πρὸ σπάνια, διότι ἀργότερα ἐπιβεβαιώνεται στὶς πηγὲς μεμονωμένα, ἔτσι ὥστε ἡ γενικὴ ἐξέλιξη ἔτινε περισσότερο στὴν πρώτη λύση, τόσο πρὶν ὅσο καὶ μετὰ τὴν διακυβέρνηση τοῦ Νικηφόρου. Τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐκδόθηκε ἡ Ἐκλογή, δηλαδὴ τὴν ἐποχὴ τῆς διακυβέρνησης τοῦ Λέοντος Γ' (717-741), ὁ στρατιωτικὸς οἶκος ἀποτελοῦσε γενικὴ πραγματικότητα⁶⁷, ὅπως καὶ στὰ πολὺ μεταγενέστερα Τακτικά τοῦ Λέοντος ΣΤ' (886-912), ὅπου γιὰ τοὺς στρατιῶτες ἀναφέρεται ὅτι στηρίζονται «εἰς τοὺς ἰδίους οἴκους»⁶⁸. Σὲ σχέση μὲ τὰ δεδομένα αὐτά, δὲν πρέπει νὰ προκαλεῖ ἐκπληξία, ἀλλὰ νὰ εἶναι μᾶλλον αὐτονόητο τὸ γεγονός, ὅτι ἡ περιγραφόμενη κατάσταση ἐπὶ Νικηφόρου μοιάζει πολὺ μὲ τὴν περιγραφή τοῦ στρατιωτικοῦ στρώματος στὸ ἔργο *De caerimoniis*. Στὸ ἔργο αὐτὸ γίνεται ὁ λόγος γιὰ τοὺς στρατιῶτες μὲ κτήματα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς πένητες-στρατιῶτες, οἱ ὁποῖοι βρίσκονται στὴν ὑπηρεσία βᾶσει τῆς ὑποστήριξης τῆς κοινότητος⁶⁹. Πρόκειται, ὅπως ἀναφέρει ἡ περίφημη Νεαρά τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, γιὰ τοὺς στρατιῶτες ποὺ χαρακτηρίζονται μὲ τὰ ἐπίθετα εἴπορος καὶ ἄπορος⁷⁰. Δὲν χρειάζεται νὰ ὑπογραμμίσουμε ιδιαίτερα ὅτι συναντᾶμε πάλι ἓνα φαινόμενο μακρᾶς διαρκείας.

Στὴν περίπτωση αὐτὴ «οἶκος» εἶναι ἡ πατρογονικὴ περυσία μιᾶς οἰκογένειας, ἡ ὁποία κάλυπτε τὶς ὑλικὲς ἀνάγκες ἑνὸς στρατιώτη, μέλους τῆς οἰκογένειας, ὅπως

ship in the Byzantine Empire, Oxford 1958, 117 κ.έ.: Ahrweiler, *Administration* 19 κ.έ.; Ilse Rochow, *Byzanz im 8. Jh. in der Sicht des Theophanes*, Berlin 1991, 291 κ.έ.; Kaegi, *Military Unrest* 257 κ.έ., 259 κ.έ.: Niavis, *Nicephorus I*, 71 κ.έ. (μὲ κάπως παράξενα συμπεράσματα). Δὲν φαίνεται ὅτι ἔχει δίκιο ὁ Treadgold, *Revival* 160, λέγοντας ὅτι τοὺς μετανάστες τῆς πρώτης «κἀκώσης» ἀποτελοῦσαν οἱ πτωχοί, ἐξοπλισμένοι μὲ τὸν ἀναφερόμενο τρόπο.

66. *Ioannis Zonarae epitomae historiarum*, ἐκδ. M. Pinder, Bonnæ 1897, III, 306.7-10.

67. Βλ. πρὸ κάτω, σημ. 72.

68. PG 107, col. 764.D.

69. *De caerimoniis*, 695.21-696.1.

70. Svoronos, *Novelles*, No 5, σελ. 123.2-3.

σαφώς προκύπτει από την *Ἐκλογή* και από τὰ *Τακτικά*⁷¹. Ἔτσι ὁ στρατιώτης μπορούσε σὲ μεγάλο βαθμὸ νὰ ἐξοπλισθεῖ ἀπὸ δικούς του οἰκονομικούς πόρους (*ἰδίοις ὄψωνίοις*)⁷², μολονότι τὸ ἀγρόκτημα, ὡς σύνολο, μπορούσε νὰ ἀνήκει στὸν πατέρα του ἢ ἀκόμα και στὸν πεθερό του (ὅπως δείχνουν τὰ λεγόμενα *Hausgemeinschaftsverträge*)⁷³. Γι' αὐτὸ και ὁ ὅρος «συντελεστής» — «αὐτὸς ποὺ χρηματοδοτεῖ (ἐξοπλίζει)» (ἕναν στρατιώτη) — ἐμφανίζεται ἤδη στος λεγόμενους *Leges militares*⁷⁴, οἱ ὁποῖοι συντάχθηκαν, πιθανότατα, λίγο μετὰ τὴν ἐκδοσὴ τῆς *Ἐκλογῆς*, ὡς προσθήκη τῆς⁷⁵. Στὴν οὐσία, πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο φαινόμενο ποὺ ἐμφανίζεται ἀργότερα στὰ νομοθετικά κείμενα τῆς μακεδονικῆς δυναστείας (I αἰώνας). Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὁ ὅρος «συντελεστής» ὑπονοοῦσε τὸ πρόσωπο τὸ ὁποῖο ἐκπλήρωνε τὴν «συντέλεια (τῶν στρατιωτικῶν λειτουργημάτων)»⁷⁶, δηλαδή ἐξόπλιζε μὲ τὸ κτῆμα του ἕναν στρατιώτη, γιὰ νὰ μπορέσει ὁ στρατὸς νὰ λειτουργήσῃ. Τίς περισσότερες φορὲς οἱ συντελεστὲς ἦταν μέλη τῆς οἰκογένειας ἐνὸς στρατιώτη — ὁ πατέρας ἢ τὰ ἀδελφία —, ἀλλὰ ἐπίσης και πρόσωπα ποὺ δὲν ἦταν ἀπαραίτητο νὰ εἶναι συγγενικά. Σὲ τέτοιες περιπτώσεις, ὅπως δείχνει ἡ *Νεαρά* (962) τοῦ Ρωμανοῦ Β'⁷⁷, μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ τὸ συνώνυμο «συνδότης», τὸ ὁποῖο, ὅμως, σύμφωνα μὲ ἕνα στοιχεῖο στὸ *De caerimoniis*⁷⁸, προσδιόριζε ἀκόμη και τὸν χορηγὸ τῆς ἀποκατάστασης τοῦ στρατιώτη ποὺ πτώχευσε. Τέτοιου εἴδους χορηγοί, θὰ ἔλεγα, δὲν ἀποτελοῦν παρὰ κάποια

71. Burgmann, *Ecloga*, XVI, 1; XVI, 2, σελ. 220 κ.έ.; *Tactica Leonis IV I*, ἐκδ. J. P. Migne, PG 107, col. 700. Α. Πρβλ. Kaplan, *Hommes* 234 κ.έ., ὁ ὁποῖος, παρόλο ποὺ δὲν δέχεται τὴν ὑπαρξὴ τοῦ «γνήσιου» στρατιωτικοῦ κτήματος πρὸ τοῦ I αἰ., βλέπει τὴν ἀντίστοιχη ἐξέλιξη τῆς στρατιωτικῆς περιουσίας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς *Ἐκλογῆς* μέχρι τὴν ἐποχὴ τῶν *Τακτικῶν*.

72. *The Life of Saint Nikon*, ἐκδ. D. F. Sullivan, Brookline 1987, κεφ. 65, σελ. 222.2-3. Πρβλ. Ahrweiler, *Administration*, 12 σημ. 3, 12 κ.έ.; Hendy, *Studies* 637 κ.έ.

73. Πρβλ. D. Simon, *Byzantinische Hausgemeinschaftsverträge, Beiträge zur europäischen Rechtsgeschichte und zum geltenden Zivilrecht, Festgabe für J. Soutis*, München 1977, 94 κ.έ.

74. *Leg. Mil. Ashb.*, *JGR II*, § 49, σελ. 79; *Leg. Mil. Korz.*, αὐτόθι, § 10, σελ. 82.

75. E. E. Lipšic, *Očerki istorii vizantiyskogo obščestva i kul'tury*, Moskva-Leningrad 1961, 247; τῆς ἴδιας, *Ekloga. Vizantiyskiy zakonodatel'nyj svod VIII veka*, Moskva 1965, 21.

76. Svoronos, *Novelles*, No 3, σελ. 85.71. Πρβλ. Ahrweiler, *Administration* 14, 21; Lemerle, *Agrarian History*, 121. Γιὰ τὴν γενικὴ ἐξήγηση λέξεων *συντέλεια* και *συντελεστής* σὲ σχέση μὲ κάποια βοήθεια βλ. Ch. Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, Graz 1958, 1489; G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexikon*, Oxford 1982, 1340-1341; H. G. Liddell - R. Scott, *A Greek - English Lexicon*, Oxford 1968, 1725-1726; Δ. Δημητράκου, *Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης XIII*, Ἀθήναι 1964, 6984-6985.

77. Svoronos, *Novelles* No 7, σελ. 149.36.

78. *De caerimoniis*, 695-96 (695.18). Πρβλ. και πρὸ κάτω, ὅπ. 117.

συνέχεια τῆς πρακτικῆς ἢ τῆς νομοθεσίας τοῦ Νικηφόρου Α', ὅπου γιὰ πρώτη φορά εἶχε ἐμφανισθεῖ ἡ γειτονικὴ ὑποστήριξη τῶν πτωχευμένων στρατιωτῶν⁷⁹.

“Ὅλα αὐτὰ σημαίνουν ὅτι ἡ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία —στρατεία— μπορούσε νὰ ἐκτελεσθεῖ, μερικῶς ἢ ὀλιγῶς, βάσει χρηματικῶν εἰσφορῶν. “Ὅπως διατυπώνεται στὴν προαναφερθεῖσα Νεαρά τοῦ Ρωμανοῦ Β' γιὰ τοὺς χορηγούς: οὗτοι δὲ ἔτυχον ἢ μερικῶς ἢ καθόλου στρατιωτικοὶ ὄντες⁸⁰. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψη σημαντικοῦ ἀριθμοῦ ἐρευνητῶν, ὅπως καὶ στὴν προαναφερθεῖσα περίπτωση τῶν στρατιωτικῶν κτημάτων, ἡ «στρατεία» προσέλαβε οἰκονομικὸ χαρακτήρα, διαδικασία ἡ ὁποία κατὰ τὴν γνώμη αὐτῆ ἀνῆκε ἀποκλειστικὰ στὴν ἐποχὴ τῆς νομοθεσίας τῆς μακεδονικῆς δυναστείας⁸¹. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ φαινόμενο αὐτὸ εἶναι καλύτερα γνωστὸ ἀπὸ στοιχεῖα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ὅποτε ἦταν καὶ πιὸ ἀναπτυγμένο, ὅμως νομίζω ὅτι ἀπὸ ὅλα ὅσα ἐκθέσαμε, προκύπτει ὅτι τὸ ὅλο πρόβλημα ἔχει τὴν προῖστορία του. Σ' αὐτὸ πρέπει νὰ προσθέσουμε ἀκόμη κάτι πού, δεδομένης τῆς γενικῆς πενίας τῶν πηγῶν, ἔχει ιδιαίτερη σημασία γιὰ νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ εἰκόνα.

Στὸν Βίο τοῦ ἀγίου Εὐθυμίου τοῦ Νεοτέρου ἀναφέρεται ὅτι, στὶς ἀρχὲς τῆς τέταρτης δεκαετίας τοῦ Θ' αἰώνα, ἡ μητέρα του, ὡς χήρα, ἐνέγραψε τὸν ἐπιτάχονο τότε γιὸ τῆς στοὺς στρατιωτικούς καταλόγους⁸². Στὴν ἡλικία αὐτῆ τὸ ἀγόρι, πού ὀνομαζόταν τότε Νικήτας, δὲν μπορούσε νὰ εἶναι στρατιώτης, ὅμως αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι πρόκειται γιὰ μεμονωμένη περίπτωση κατάχρησης⁸³. Μᾶλλον θὰ λέγαμε ὅτι τέτοιου εἴδους πράγματα συνέβαιναν ὥστε, λόγῳ τοῦ τυπικὰ ἐγγεγραμμένου «στρατιώτη», νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ πληρωμὴ ὡς ἀντάλλαγμα τῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας. Πρᾶγμα ἀκόμη πιὸ ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ ὅτι ἡ χρηματικὴ ἐπιβάρυνση τῶν χηρῶν ἢ, θὰ ἔλεγα, τῶν οἰκογενειῶν, σὲ περίπτωση πού στὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον δὲν ὑπῆρχε κανένας στρατιώτης, ἀποτελοῦσε παλιὰ συνήθεια, δεδομένου τοῦ ὅτι ἔπρεπε νὰ

79. Πρβλ. καὶ τὴν παρόμοια γνώμη τοῦ Kaplan, *Hommes*, 248 κ.έ.

80. Svoronos, *Novelles*, No 7, σελ. 149.28-29. Πρβλ. Ahrweiler, *Administration*, 17 κ.έ.; Lemerle, *Agrarian History*, 223 κ.έ.; τοῦ ἴδιου, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, 265 κ.έ.; Kaplan ὁ.π., 252 κ.έ.

81. Πρβλ. Ahrweiler, ὁ.π., 17-24; Lemerle, *Agrarian History*, 223 κ.έ.; τοῦ ἴδιου, *Cinq études*, 265 κ.έ.; N. Oikonomidès, *L'évolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)*, *TM 6* (1976) 150.

82. Vita Euthymii Junioris, ed. L. Petit, *Revue d'Orient Chretien* 8 (1903) 172 (*Bibliotheca Hagiographica Graeca* 655, κεφ. 5, σελ. 172). Τὸ γεγονός συνέβη τὸ 834 κατὰ τὸν L. Petit, *Vie et office de Saint-Euthyme de Jeune*, *Bibliothèque Hagiographique Orientale* 5 (1904) 48. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς στρατείας στὴν ἐν λόγω οἰκογένεια βλ. Lemerle, *Agrarian History*, 143-145; Haldon, *Recruitment*, 47, 63, 72 κ.έ.; Kaplan, ὁ.π. 246 κ.έ.

83. Ἔτσι ὁ Treadgold, *State Finances* 23 («probably an abuse»).

είχε ανανεωθεί και όχι πρωτοεμφανισθεί, λίγο πριν από την περιγραφόμενη περίπτωση που αναφέρεται στον Βίο του 'Αγ. Εύθυμιου (ἐπὶ Νικηφόρου Α΄);). Διότι, από ένα κείμενο του Θεόδωρου Στουδίτη (Μάρτιος 801) προκύπτει ὅτι ἡ αυτοκρατορία Εἰρήνη κατήγγησε για τὶς χῆρες αὐτὴν τὴν ἐπιβάρυνση, ἡ ὁποία ὑπῆρχε ἤδη τὴν ἐποχὴ τῶν παλαιότερων «ὀρθοδόξων αυτοκρατόρων» (εὐσεβῶς βεβασιλευκότας)⁸⁴. Δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐπιμένουμε ἰδιαίτερα, ὅτι τέτοιου εἴδους αυτοκράτορες για τὸν Θεόδωρο Στουδίτη μπορούσαν νὰ εἶναι μόνο οἱ αυτοκράτορες πριν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς εἰκονομαχίας, δηλαδὴ πριν τὴν διακυβέρνηση τοῦ Λέοντος Γ΄⁸⁵. Ἡ συνήθεια αὐτὴ ὅπωςδήποτε ὑφίστατο στὴν διάρκεια ὀλόκληρου τοῦ Η΄ αἰῶνα καὶ ὅπωςδήποτε πρέπει νὰ εἶχε σχέση με τὸ φαινόμενο τοῦ «συντελεστή», γνωστὸ ἀπὸ τοὺς *Leges militares*. Ἐπίσης πρέπει νὰ εἶχε σχέση καὶ με ἐκεῖνο τὸ χωρίο στὸ *De caerimoniis*, ὅπου γίνεται λόγος για τὸ πῶς μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ἰδιοκτήτη τοῦ κτήματος αὐτὸ παραμένει «εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ, κατὰ τὸν παλαιὸν τρόπον τοῦ στρατιωτικοῦ λογοθεσίου»⁸⁶. Στὶς περιπτώσεις που ἀναφέραμε, που δείχνουν τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς μακροχρονῆς ἐξελίξεως, εἶναι φανερό ὅτι πρόκειται για οἰκογένειες με στρατιωτικὴ ὑποχρέωση, ὅμως εἶναι δύσκολο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τέτοιες οἰκογένειες δὲν εἶχαν στήριξη ὑπὸ μορφή γαιοκτησίας για τὴν ἐκπλήρωση τῶν ὑποχρεώσεών τους⁸⁷.

Μία ἀκόμη συνήθεια εἶχε, φαίνεται, μακρὰ διάρκεια. Ἦδη στοὺς *Leges militares* δὲν ἐπιτρέπεται ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ στοὺς στρατιῶτες νὰ ἀσχολοῦνται με τὴν γεωργία (γεωργίας), τὸ ἐμπόριο (ἐμπορίας) ἢ νὰ ἀσκοῦν τὴν δημόσια ὑπηρεσία (πολιτικὴν φροντίδα) ὑπὸ τὴν ἀπειλὴ νὰ χάσουν τὴν θέση τοῦ στρατιῶτη⁸⁸. Μολονότι ὁ κανονισμὸς αὐτὸς προέρχεται ἀπὸ τὴν νομοθεσία τοῦ Ἰουστινιανοῦ, εἶναι φανερό ὅτι συμπεριλήφθηκε στοὺς *Leges* λόγω τῆς ἐπικαιρότητάς του καὶ ὅτι, ἐν συνεχείᾳ, ἔσχυε τὸν Η΄ καὶ Θ΄ αἰῶνα⁸⁹. Ὅμως αὐτὸ δὲν σημαίνει, ὅπως καμιά φορὰ ἐθεωρεῖτο, ὅτι με τὸν τρόπο αὐτὸ ἀπαγορευόταν στοὺς στρατιῶτες ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς ἢ ἀκό-

84. G. Fatouros, *Theodori Studitae Epistulae*, Berlin 1992, No 7, 61-63.

85. Πρβλ. καὶ Oikonomides, *Salary and Armament* 135 κ.έ.

86. *De caerimoniis*, 698.13-15.

87. Ὅμως, ὁ Kaplan, ὅ.π., 246 νομίζει ὅτι ἡ ἐγγραφή τοῦ Νικήτα-Εὐθυμίου στοὺς στρατιωτικούς καταλόγους δὲν πρέπει νὰ ἔχει καμιά σχέση με τὸ κτῆμα τῆς οἰκογένειας, πιστεύοντας ταυτόχρονα ὅτι μέχρι τὰ μέσα τοῦ Θ΄ αἰῶνα οἱ στρατιῶτες διέθεταν κτήματα, τὰ ὁποῖα δὲν ἐπρόκειτο ἀπαραίτητα νὰ εἶναι κατὰ τὸ εἶδος τους καὶ στρατιωτικὰ κτήματα (σελ. 233, 245).

88. Zepos, *JGR II*, 79 νς' (Ashburner), 80 β' (Korzenszky). Πρβλ. *Codex Iust.* XII 35,15 καὶ 16; *Nov.* 116,1. Εἶναι φανερό, καὶ δὲν πρέπει ἰδιαίτερα νὰ τονισθεῖ, ὅτι ἡ ἰουστινιάνεια βᾶση τῶν νόμων αὐτῶν δὲν σημαίνει τὴν ἀπουσία νέων ἐξελίξεων, ὅπως νόμιζε προπαντὸς ὁ Karayannopoulos, *Themenordnung*, 81 κ.έ.

89. Πρβλ. Lemerle, *Agrarian History*, 61 σημ. 1; Lillie, *Reform II*, 194 σημ. 74.

μα και ἡ γαιοκτησία⁹⁰. Σημαίνει ἀπλῶς ὅτι τρεῖς βασικοὶ ἐπαγγελματικοὶ τομεῖς στὴν κοινωνία, μεταξὺ αὐτῶν και ἡ γεωργικὴ παραγωγή, ἀπαγορεύονταν στοὺς στρατιῶτες ὡς ἀπασχόληση, ὡς ἐπάγγελμα. Τὸ θέμα ἔχει παρόμοια μεταχείριση και ἀργότερα, δεδομένου ὅτι, ὅπως δείχνει ἕνα ἀνώνυμο Τακτικὸν τῆς ἑβδομης δεκαετίας τοῦ Ι' αἰώνα, ὑπῆρχε ὁ κίνδυνος, οἱ στρατιῶτες νὰ πουλήσουν τὸν ἐξοπλισμὸ τους και μὲ τὰ εἰσπραχθέντα χρήματα νὰ ἀγοράσουν τὰ ἀπαραίτητα ἐργαλεῖα και ἄλλα ἀντικείμενα γιὰ τὴν γεωργία, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ ἀσχοληθοῦν στὰ κτήματά τους μὲ ἕνα ἄλλο, καινούργιο ἐπάγγελμα⁹¹. Μὲ ἄλλα λόγια, ὅπως τὸ διατύπωσε ὁ R. - J. Lillie: «Landwirtschaftliche Betätigung war also nur insofern gestattet, als sie den eigentlichen Soldatendienst nicht behinderte»⁹².

Ἡ ἐπιθυμία τῶν στρατιωτῶν νὰ ἀποκτήσουν ἰδιόκτητες καλλιεργήσιμες γαῖες και ἡ ἀλληλεξάρτηση τῶν στρατιωτῶν μὲ τὸν φορολογούμενο ἀγροτικὸ πληθυσμὸ, ὁ ὁποῖος τοὺς περιέβαλλε, ὑπῆρχαν ἀνέκαθεν, ὅπως ἐπίσης ὑπῆρχε και σαφῆς διαχωρισμὸς μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν κοινωνικῶν στρωμάτων. Οἱ στρατιῶτες μὲ τὴν περιουσία τους, ἀπὸ τὴν μία πλευρά, και οἱ γεωργοὶ (και ἄλλοι πολῖτες) μὲ τὰ ἀγαθά τους ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὴ διάρκεια τοῦ Ι' αἰώνα ἦταν σαφῶς διαχωρισμένοι μὲ τὶς ὀνομασίες «στρατιωτικὸς οἶκος» και «πολιτικὸς οἶκος»⁹³. Μὲ τοὺς τεχνικοὺς αὐτοὺς ὅρους ἐπιβεβαιώνονται οἱ ἀναφορὲς στὰ Τακτικὰ τοῦ Λέοντος ΣΤ' και στὴν δευτέρη Νεαρά τοῦ Ρωμανοῦ Α' (934) ὅτι τὸ κράτος ἔχει δύο στηρίγματα: τοὺς στρατιῶτες και τοὺς ἀγρότες⁹⁴. Ὅμως μὲ αὐτὸ δὲν καθιερώθηκαν νέοι θεσμοὶ οὔτε νέες σχέσεις, ἀλλὰ μόνο, τὴν ἐποχὴ τῆς ἐπακριβοῦς κωδικοποίησης τῶν ἀγροτικῶν θεσμῶν, νέοι ὅροι μὲ συγκεκριμένη σημασία. Εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ ὅροι αὐτοὶ ἐπιλέχθηκαν ἐν μέρει και λόγω τοῦ ὅτι ὁ «στρατιωτικὸς οἶκος», ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ἀποτελοῦσε και πρωτύτερα γνωστὴ ἔννοια. Ἐπομένως, ὑπὸ αὐτὸ τὸ ὀπτικὸ πρίσμα δὲν προσδιορίζονταν τὸν Ι' αἰώνα κάποιο ἐντελῶς ξεχωριστὸ και νέο φαινόμενο.

Εἶναι σχεδὸν αὐτονόητο ὅτι στὶς ἀναφερθεῖσες συγκυρίες, στὶς ὁποῖες ζοῦσαν οἱ στρατιῶτες τῶν θεμάτων μεταξὺ τοῦ Ζ' / Η' και τοῦ Ι' αἰώνα, θὰ μπορούσαν νὰ

90. Lemerle, ὁ.π., 60 κ.ε.; W. E. Kaegi, Some Reconsiderations on the Themes (7th-9th C.), *JÖB* 16 (1967) 42.

91. G. T. Dennis, *Three Byzantine Treatises*, Washington 1985, κεφ. 28, σελ. 318.12-19.

92. Reform II, 191, ὅπου και συμπεράσματα πού, ὅμως, δὲν συμπίπτουν μὲ τὴν πρόταση αὐτῆ: 194 κ.ε.

93. *De caerim.* II 49: (Bonnae) I 694 κ.ε. - Lemerle, *Agrarian History*, 151 εἶχε ὑπογραμμίσει ὅτι οἱ «οἶκοι στρατιωτικὸν» δὲν πρέπει νὰ ἦταν τόσο πολυάριθμοι ὅσο ἦταν οἱ «οἶκοι πολιτικοῖν».

94. *Tactica Leonis* XI 11, PG 107, col. 796.A; Svoronos, *Novelles*, No 3, σελ. 85. 70-74.

υπάρχουν διάφορα κοινωνικά προφίλ του στρατιώτη. Οί δυνατότητες για διαφοροποίηση κατά την διάρκεια ολόκληρης της αναφερομένης εποχής ήταν λίγο-πολύ σταθερές. Συνεπώς δημιουργήθηκαν και σχετικά σταθερές κατηγορίες στρατιωτών.

Πρώτον, ήδη τον Η' αιώνα τεκμηριώνεται η ύπαρξη στρατιωτών με περιουσία, δηλαδή με άγροκτήματα, από τα οποία λάμβαναν το μεγαλύτερο μέρος των οικονομικών τους πόρων, είτε ως ιδιοκτήτες, είτε ως στρατευμένα μέλη συγκεκριμένων οικογενειών. Τέτοιου είδους στρατιώτες μπορούσαν αργότερα να γίνουν ευκατάστατοι γαιοκτήμονες, μάλιστα αρκετά πλούσιοι και σύμφωνα με τις διατάξεις των Τακτικών του Λέοντος ΣΤ' να έχουν στην υπηρεσία τους άλλους ανθρώπους, προπαντός τους «γεωργοῦντες»⁹⁵, αλλά μεταξύ αυτών επίσης και στρατιώτες. Στην περίπτωση αυτή είναι σημαντικό που σε ήδη αναφερόμενο Τακτικό της έβδομης δεκαετίας του Ι' αιώνα οι στρατιώτες με τις δικές τους ιδιοκτησίες, αλλά και οι στρατιώτες στην υπηρεσία γαιοκτημόνων, που και οί ίδιοι ήταν κάποτε στρατιώτες, αναφέρονται ως πολύ παλαιό φαινόμενο (ἀρχῆθεν, ἀπό παλαιοῦ), παλαιότερο ακόμη και από την μακεδονική νομοθεσία του Ι' αιώνα (καί εὐρήσεις τοῦτο νενομοθετημένων παρὰ τῶν πάλαι ἀγίων καὶ μακαρίων βασιλέων)⁹⁶. Τὰ παραδείγματα που αναφέραμε δείχνουν την χρονική συνέχεια του θεσμοῦ, ὅπωςδήποτε με την ύπαρξη κάποιας εξέλιξης, διότι ήδη τον Η' αιώνα γίνεται μνεία, ὅπως ἔχει λεχθεῖ, «οἰκογενειακῶν στρατιωτικῶν οἴκων».

Ἐδῶ πρέπει νὰ ἀναφερθῶ σὲ ἓνα σημαντικό σημεῖο, στὴν διαφορὰ μεταξύ τῶν οικονομικῶν δυνατοτήτων ἑνὸς γαιοκτήμονα, ὁ ὁποῖος μπορούσε νὰ συντηρεῖ ἕναν στρατιώτη ἢ ἕναν ἀσπιδοφόρο ἢ καὶ περισσότερους⁹⁷, καὶ ἑνὸς ἄλλου ὁ ὁποῖος ἀσκοῦσε μόνος του τὴν στρατιωτικὴ του ὑπηρεσία, ἐνδεχομένως μὲ τὴ βοήθεια ἐργατῶν στὸ κτῆμα του⁹⁸. Σὲ σχέση μὲ αὐτό, ἡ διαφορὰ, παλαιότερη μὲν ἀλλὰ διατυπωμένη μόλις τὸν Ι' αἰῶνα, μεταξύ τοῦ στρατιώτη, ὁ ὁποῖος ἦταν γαιοκτήμονας ἀλλὰ ὄχι ὑποχρεωτικά καὶ ἐνεργὸς στρατιώτης καὶ τοῦ στρατενόμενου, ὁ ὁποῖος ἦταν ἐνεργὸς στρατιώτης⁹⁹, ἀποτελεῖ μόνον προκάλυψη γιὰ ποικιλόμορφο περιεχόμενο. Τὸ περιεχόμενο, δηλαδή, που φαίνεται καλὰ στὰ δεδομένα τοῦ Βίου τοῦ Ἀγίου Λουκά

95. *Tactica Leonis* IV 1, PG 107, col. 700.A.

96. Κείμενο: Dennis, ὁ.π., κεφ. 19, σελ. 216.35-42. Χρονολογία (960-969): αὐτόθι, 139 κ.έ. Δὲν φαίνεται ὅμως, ὅτι ἰδοὺ πρόκειται γιὰ μιὰ τόσο γενικὴ ἔκφραση, ὥστε νὰ ἀφορᾷ ἀκόμη καὶ τὴν ἀρχαία ἐποχὴ, ὅπως νομίζει ὁ Dennis: from the beginning and from the antiquity (σελ. 217).

97. *Tactica Leonis* XX 205, PG 107, col. 1069.AB.

98. *Tactica Leonis* IV 1, PG 107, col. 697.D-700.A. Πρβλ. καὶ *Tactica Leonis* XVIII 129, PG 107, col. 977.A.

99. Lemerle, *Agrarian History*, 124 κ.έ., 153.

Στυλίτη, όπου αναφέρεται ότι ο μελλοντικός άγιος κατά την στρατιωτική του ύπηρεσία (άρχες του Ι' αιώνα) ζούσε από τα «ἀναλώματα» του πατρικού του οίκου, ενώ μερικοί συνάδελφοί του, ως «πένητες» ή «ἀποροῦντες», ἐπαιρναν «ὀψώνιον ἤτοι βασιλικὸν σιτηρέσιον»¹⁰⁰. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ πληροφορία αὐτὴ ἀποτελεῖ μιὰ ἀπόδειξη ἀκόμη ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἡ πτώχευση τῶν στρατιωτῶν ἀνῆκε στὰ τρέχοντα προβλήματα τοῦ κράτους, παρόλο ποὺ τὰ κτήματά τους ἦταν ἐν οὐσίᾳ ἀφορολόγητα (ἐλευθέρους τοὺς οἴκους ἔχοντας τῶν ἄλλων ἀπασῶν τοῦ δημοσίου δουλειῶν)¹⁰¹. Κάποια δεκαετία κατόπιν, τὴν ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, σπάνιοι ἦταν οἱ στρατιῶτες μὲ ἀρκετὰ κτήματα (τὸ ἱκανόν), ἐνῶ «... la majorité des soldats est entretenue par l'État»¹⁰².

Στὴν περίπτωσι αὐτὴ ἐλάχιστα βοηθᾶνε οἱ περίφημες διατάξεις τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' γιὰ τὴν κατώτατη ἀξία τῶν στρατιωτικῶν κτημάτων, κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ ἐκποιηθεῖ τὸ κτῆμα καὶ τὴν ὁποία θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ δεχθεῖ ὡς μεσαία στὴν πραγματικότητα¹⁰³. Ἡ κατώτατη ἀγοραστικὴ ἀξία τῶν τεσσάρων καὶ πέντε λίτρων χρυσοῦ (γιὰ τοὺς ναυτικούς κάτι λιγότερο)¹⁰⁴, ποὺ ἰσοδυναμεῖ σὲ ἐπιφάνεια 288 ἕως 360, ἴσως καὶ πλέον, μὲτρίων¹⁰⁵, δὲν ἀποτελεῖ δείκτη γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ πραγματικοῦ μεγέθους τῶν στρατιωτικῶν κτημάτων. Ἐπειδὴ οἱ ἀνάλογες διατάξεις ἦταν μόνον προσπᾶθεια διάσωσης τοῦ στρατιωτικοῦ καὶ ἀγροτικοῦ κοινωνικοῦ στρώματος, μπορούμε μὲ βεβαιότητα νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὑπῆρχαν ἀρκετοὶ στρατιῶτες, ἴσως καὶ ἡ πλειοψηφία τους, ποὺ κατεῖχαν κτήματα τῶν ὀ-

100. *Vie de Luc le Stylite*, BHG 2239, c. 6, p. 201. Πρβλ. Haldon, *Recruitment*, 46 κ.έ.; Dagron-Mihaescu, *Traité*, 276.

101. Γιὰ πηγές βλ. πῶς πάνω, σημ. 100. Αὐτὴ ἡ ἀπελευθέρωσι δὲν περιεῖχε ὑποχρεωτικὰ καὶ ἕνα βασικὸ φόρο. Πρβλ. Lemerle, ὁ.π., 62; Dagron-Mihaescu, ὁ.π., 264-267 (impôt foncier).

102. Kaplan, ὁ.π., 245-249.

103. Πρβλ. N. Oikonomides, *The Social Structure of the Byzantine Countryside in the First Half of the Xth Century*, *Σύμμεικτα 10* (1996) 112. "Ὁμως, ἡ ἔκφρασι «δικαία ποσότης» (right quantity), ποὺ ἀναφέρεται στὴν Νεαρά (βλ. τὴν ἐπόμενη σημ.) περιέχει τὴν ἔννοια τῆς ἐπιφύλαξις τῆς ἀναφερόμενης ποσότητας. Ὁ Kaplan, ὁ.π., 244, 250 τὴν ποσότητα αὐτὴ χαρακτηρίζει ὡς «ιδανικόν», «μύθος».

104. Svoronos, *Novelles*, No 5, σελ. 118-9-18, 119; *De caerimoniis*, 695.

105. Πρβλ. Oikonomides, ὁ.π., 112 (288 μόδια); Treadgold, *State Finances*, 62 καὶ *Military Lands*, 624 (περίπου 384 μόδια); τοῦ ἴδιου, *Revival* 49 (300 μόδια); Haldon, *Military Service*, 58 (250 ἕως 600 μόδια); Górecki, *Strateia* 165 (400 μόδια); Kaplan, ὁ.π., 250 (300 ἕως 600 μόδια). Ἡ ποσότητα αὐτὴ ἔπρεπε ἤδη στὸν Θ' αἰώνα νὰ ἐξασφαλίσαι τὸν ἐξοπλισμὸ καὶ τὶς συνθηκὲς ζωῆς τῶν στρατιωτῶν τοῦ ἱππικοῦ (Treadgold, *State Finances*, 61 κ.έ.). Γιὰ τὴν περιγραφὴ τέτοιων κτημάτων πρβλ. καὶ Kaegi, *Some Reconsiderations* 39-53; Haldon, *Recruitment*, 41-65.

ποίων ἢ ἀξία δὲν ἔφθανε τὴν κατώτατη ἀγοραστικὴ ἀξία πού εἶχε ὀρισθεῖ. Ὅπως καὶ ἂν εἶχαν τὰ πράγματα, ἔτσι ἢ κάπως διαφορετικά, εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ὑπῆρχαν σημαντικὲς διαφορὲς ὡς πρὸς τὴν περιουσία καὶ τὴν κοινωνικὴ θέση μεταξύ τῶν πολυάριθμων στρατιωτῶν με κτήματα¹⁰⁶.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὑπῆρχαν καὶ στρατιῶτες οἱ ὅποιοι δὲν εἶχαν ὀποιοδῆποτε κτῆμα ἢ αὐτὸ ἦταν ἀσήμαντο στὴν οὐσία. Αὐτοὶ ἐμφανίζονταν σὲ διάφορους καιροὺς καὶ ἢ ἐπιστράτευσὴ τους γινόταν με διάφορους τρόπους. Ὅπως ἤδη ἀνέφερα, ὑπῆρχαν στρατιῶτες αὐτῆς τῆς κατηγορίας, οἱ ὅποιοι στρατεύονταν με τὴν κοινὴ συμβολὴ τῆς κοινότητας (ἀρχὲς τοῦ Θ' αἰῶνα), καθὼς καὶ στρατιῶτες τοὺς ὁποίους συντηροῦσε κάποιος γαιοκτῆμονας (τέλη τοῦ Θ' αἰῶνα). Ἡ πρώτη δυνατότητα ἐμφανίζεται καὶ ἀργότερα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ μία περίπτωση στὴν Πελοπόννησο στὸ πρῶτο ἡμισυ τοῦ Ι' αἰῶνα (πιθανότατα τὴν δεκαετία τῶν τριάντα), ὅταν με τοπικοὺς οἰκονομικοὺς πόρους ὀργανώθηκε ἐκστρατεία περιορισμένης ἔκτασης στὴν Ἰταλία. Τότε ὀρίσθηκε στοὺς κατοίκους, στρατιῶτες ἢ μὴ, νὰ συγκεντρώσουν ἀπὸ 5 ἢ ἀπὸ 2,5 νομίσματα, ἀνάλογα με τὴν οἰκονομικὴ τους κατάσταση, γιὰ νὰ ἐξασφαλισθοῦν τὰ μέσα γιὰ τοὺς πραγματικοὺς στρατιῶτες (θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε *στρατενομένους*) πού θὰ ἐλάμβαναν μέρος στὴν ἐκστρατεία¹⁰⁷. Παρόμοιο παράδειγμα, τὴν ἴδια ἐποχὴ (949), ἀποτελεῖ ἡ ἐκστρατεία στὴν Κρήτη, ἢ ὁποία κατορθώθηκε νὰ πραγματοποιηθεῖ βάσει τῶν ἀπὸ τὸ θέμα Θρακησίων συναθροισμένων χρημάτων γι' αὐτοὺς πού ἔπρεπε νὰ συμμετάσχουν στὴν ἐπιχείρηση¹⁰⁸. Εἶναι σαφὲς ὅτι μεταξύ τῶν στρατιωτῶν πού πληρώναν, ἀντὶ γιὰ νὰ συμμετάσχουν στὶς ἐκστρατείες αὐτές, ὑπῆρχαν καὶ (πρῶν;) στρατιῶτες, οἱ ὅποιοι στὸ μεταξύ εἶχαν πτωχεύσει (ἐντελῶς ἄποροι), ὅπως εἶναι σαφὲς ὅτι καὶ ἀνάμεσα στοὺς πληρωνόμενους συμμετέχοντες ὑπῆρχαν τέτοιου εἴδους ἄνθρωποι¹⁰⁹. Εἶναι βέβαιο, ἐπίσης, ὅτι ἡ κατηγορία στρατιωτῶν πού πτώχευσαν, ἂν καὶ σπάνια, ὑπῆρχε καὶ πολὺ νωρίτερα. Ὁ στρατιώτης Μουσουλιος, γνωστὸς ἀπὸ τὸν

106. Πρβλ. καὶ Ahrweiler, *Administration* 5-24; Haldon, *Military Service*, 57, 60; τοῦ ἴδιου, *Warfare* 123 κ.έ.; Dagron-Mihaescu, *Traité*, 280 κ.έ. — Τοὺς στρατιῶτες ὡς ἓνα μεσαῖο κοινωνικὸ στρώμα βλέπει ὁ Bach, *Lois agraires* 74. Κατὰ τὸν Treadgold, *State Finances*, 57, 62 κ.έ. αὐτὰ τὰ δεδομένα δὲν συμπεριλαμβάνουν τὸ πεζικό.

107. *De Administrando Imperio*, edd. Gy. Moravcsik - R. J. H. Jenkins, Washington 1967, 199-204. Πρβλ. Lemerle, *Agrarian History*, 132 κ.έ. Γιὰ τὴν συζήτηση σχετικὰ με τὴν ἐποχὴ τῆς ἐκστρατείας πρβλ. Oikonomides, ὁ.π., 109.

108. *De caerimoniis*, 666-667.

109. Ὁ βυζαντινὸς ὄρος γιὰ τέτοιου εἴδους στρατιῶτες ἦταν *ἀπελάτης*. Πρβλ. Lemerle, *Agrarian History*, 135; Lisa Bénou, *Les apélates: Des rebelles ou des malfaiteurs?* in: *Ordnung und Aufruhr im Mittelalter* (Jus Commune, Sonderheft 70), Frankfurt/Main 1995, 287-299.

Βίο του Φιλάρετου, αποτελεί καλό παράδειγμα από τὰ τέλη Η' αιώνα, του πῶς ἕνας στρατιώτης μπορούσε νὰ ἐκμεταλλεύεται τὸ κτῆμα του καὶ στὴν συνέχεια νὰ πτωχεύσει τόσο πολὺ, ὥστε μόνον ἡ εὐσπλαγγνία κάποιου, στὴν περίπτωση αὐτῆ τοῦ ἁγίου Φιλάρετου, νὰ τὸν βοηθήσει νὰ ἐξασφαλίσει ἄλογο γιὰ τὴν ὑποχρεωτικὴ στρατιωτικὴ παρέλαση¹¹⁰. Περίπου ἡ ἴδια φτώχεια ἑνὸς ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ἔπρεπε νὰ ὑπηρετήσῃ στὸν στρατὸ παρόλο ποὺ δὲν εἶχε τίποτα —οὔτε ἄλογο, οὔτε ὄπλα— γιὰ τὸ καθῆκον αὐτό, περιγράφεται ἑκατὸν καὶ περισσότερα χρόνια κατόπιν σὲ ἕνα γράμμα τοῦ Νικόλαου Μυστικοῦ¹¹¹.

Θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχαμε στὴν διάθεσή μας περισσότερα συναφῆ στοιχεῖα ἀπὸ τὶς ἀγιογραφικὲς πηγές, γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ παρακολουθήσουμε τὴν διαδικασίαν πτώχευσης τῶν στρατιωτῶν. Οἱ βίοι Ἀγίων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀποτελοῦν στὴν πραγματικότητά τὸ μόνον εἶδος πηγῶν μὲ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωή. Ἀπὸ τὰ ἄλλα εἶδη πηγῶν, σὲ περίπτωσιν ποὺ ἀφοροῦν αὐτὴν τὴν ἐποχὴ, δὲν μπορούμε νὰ ἀναμένουμε ὁποιοδήποτε στοιχεῖο ποὺ νὰ ἀφορᾷ τὸ πρόβλημα στὸ σύνολό του, διότι πρόκειται γιὰ πηγές ποὺ δὲν μπορούσαν οὔτε νὰ ἔχουν ὁποιοδήποτε συμφέρον, οὔτε νὰ δεῖξουν ὁποιοδήποτε ἐνδιαφέρον γι' αὐτό. Εὐτυχῶς, ἡ νομοθεσία τοῦ Ι' αἰώνα ἀποτελεῖ ἀπὸ μόνῃ τῆς ἰσχυρῆ μαρτυρία. Δημιουργήθηκε ὡς ἀντίδραση στὴν κρίση στὴν ὁποία βρέθηκαν στὶς ἀρχὲς τοῦ Ι' αἰώνα οἱ μικροὶ καὶ μεσαῖοι γαιοκτῆμονες, εἴτε αὐτοὶ ἦσαν στρατιῶτες εἴτε ἦσαν πολῖτες¹¹². Στὴν οὐσία, τὸ θέμα παρουσιάζεται στὶς Νεαρὲς τόσο σαφῶς ὡς ἀγῶνας διάσωσης, ὥστε πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀναμφισβήτητο γεγονός ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἐποχὴ κρίσης καὶ ὄχι γιὰ ἐποχὴ καινοτομιῶν. Αὐτὸ εἶναι ἀπαραίτητο νὰ τονισθεῖ, διότι ἡ νομοθεσία ποὺ ἀρχίζει μὲ τὶς

110. M. H. Fourmy - M. Leroy, *La Vie de saint Philarète, Byzantion* 9 (1934) 125-127. Σὲ τέτοιου εἴδους προβλήματα δὲν ἀνήκει, ὅπως νομίζουν ὁ Kaplan, ὅ.π., 244 κ.έ. καὶ ὁ Haldon *Recruitment*, 51 σημ. 88, ἡ περίπτωση κατὰ τὴν ὁποία ὁ Ἅγιος Εὐστράτιος ἔδωσε τὸ ἄλογό του σὲ κάποιον στρατιώτη γιὰ νὰ γυρίσει στὸ χωριό του. Ὁ ἐν λόγω στρατιώτης μπόρεσε νὰ χάσει τὸ ἄλογό του μὲ διάφορους τρόπους, μεταξὺ ἄλλων καὶ σὲ μιὰ μάχη. Γιὰ τὴν γνώμη ὅτι ἡ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία τοῦ Μουσουλίου δὲν ἦταν συνδεμένη μὲ τὸ κτῆμα του βλ. Lilie, *Reform* II, 193.

111. J. Darrouzès, *Epistoliers byzantins du Xe siècle*, Paris 1960, II, 50, σελ. 130-131.

112. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν νομικὴ προστασία τῶν στρατιωτικῶν κτημάτων, ποὺ ἦταν ἀπαραίτητη λόγω ἔλλειψης τῆς γῆς (προπαντὸς αὐτοκρατορικῶν κτημάτων), ἡ διανομὴ τῆς ὁποίας θὰ μπορούσε νὰ διασώσῃ τὸ στρατιωτικὸ στρώμα, πρβλ. Lilie, *Reaktion*, 314 σημ. 61, 321; Treadgold, *Military Lands*, 630; Helga Köpstein, *Zur Veränderung der Agrarverhältnissen in Byzanz vom 6. zum 10. Jh., Besonderheiten der byz. Feudalentwicklung*, Berlin 1983, 73, 76; Górecki, *Stratēgia*, 171; Kaplan, *Hommes*, 410, 414, 429. — Δυστυχῶς, δὲν εἶχα τὴν εὐκαιρίαν νὰ δῶ τὴν μελέτη τῆς Rosemary Morris, *The Powerful and the Poor in the Tenth-Century Byzantium: Law and Reality, Past and Present* 73 (Nov. 1976) 3-27.

Νεαρές τοῦ Ρωμανοῦ Α΄ Λακαπηνοῦ, θεωρεῖται σχετικὰ συχνὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες ὡς σειρὰ μέτρων τὰ ὅποια φέρουν τὴν καθιέρωση ἀναπτυξιακῶν καινοτομιῶν¹¹³. Ἦταν ἀπαραίτητο νὰ τονισθεῖ ἐπίσης, διότι μόνις οἱ τελευταῖες διατάξεις τῆς νομοθεσίας τῶν αὐτοκρατόρων τῆς μακεδονικῆς δυναστείας, δηλαδὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ Νικηφόρου Β΄ Φωκᾶ (963-969), περιέχουν ἐνδείξεις δημιουργίας νέου τύπου στρατοῦ, ὁ ὅποιος εἶχε λίγα κοινὰ μὲ τὰ κλασικὰ θέματα¹¹⁴. Μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ τὰ Τακτικά τοῦ Λέοντος ΣΤ΄ προοιωνίζονται τὴν ἀναφερθεῖσα καινοτομία, διότι σ' αὐτὰ προτείνεται, ἀκόμη πάντοτε ὡς μέτρο διατήρησης, ἡ στήριξη στοὺς στρατιῶτες μὲ ἀρκετὰ κτήματα¹¹⁵.

Τὸ ἀποκορύφωμα τοῦ ἀγώνα γιὰ τὴν διάσωση τοῦ βασικοῦ συνόλου τῶν στρατιωτῶν τῶν θεμάτων συντελέσθηκε, ὅπως εἶναι γνωστὸ, κατὰ τὴν διακυβέρνηση τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου (945-959). Ἡ Νεαρά τοῦ 947 προσδιόριζε, μὲ σκοπὸ νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία, τὴν κατώτατη ἀξία τῶν στρατιωτικῶν κτημάτων ποὺ δὲν ἐπιτρεπόταν νὰ ἐκποιηθοῦν¹¹⁶. Ἐπίσης καὶ τὸ σύγγραμμα *De caerimoniis* ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰδου αὐτοκράτορα, ἐμμένει στὴν κατώτατη ἀξία τῶν στρατιωτικῶν κτημάτων καὶ προτείνει ὅπως οἱ στρατιῶτες ποὺ πτώχευσαν (ἀποροὶ στρατιῶται) βοηθηθοῦν ἀπὸ διάφορους ἀνθρώπους (συνδῶται) καὶ μὲ διάφορα μέσα (ἀδωρεῖα) γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ συνεχίσουν τὴν ἐκπλήρωση τῆς στρατιωτικῆς τους ὑπηρεσίας¹¹⁷.

Στὴν καθημερινὴ πρακτικὴ, οὔτε ὁ καθορισμὸς τῆς κατώτατης ἀξίας τῶν κτημάτων, οὔτε οἱ «συνδῶται» ἀποτελοῦσαν πραγματικὲς καινοτομίες. Ἔτσι, ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν ἐκτίμηση τῆς ἀξίας τοῦ κτήματος, ὁ αὐτοκράτορας μποροῦσε νὰ ἰσχυρισθεῖ ὅτι ἀπὸ παλαιότερα ὑπῆρχε ἀνάλογη, ἀλλὰ ὅμως ὄχι καὶ γραπτῶς διατυπωμένη συνήθεια (ὅπερ ἢ συνήθεια ἀγράφως πρῶην ἐκύρωσε)¹¹⁸. Εἶναι καταφανές

113. Βλ. πρὸ πάνω γιὰ τὶς γνώμες, οἱ ὅποιες τοποθετοῦν ἀρκετὰ φαινόμενα, ποὺ ἀφοροῦν τὸ θέμα μας, μόνις στὸν Ι΄ αἰῶνα.

114. Svoronos, *Novelles*, No 7, σελ. 148-150; F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453*, München 1924, I, Nr 721. Γιὰ τὴν οὐσία τῆς σημασίας τῆς νομοθεσίας αὐτῆς πρβλ. διαφορετικὲς ἐξηγήσεις: Ostrogorsky, *Ἱστορία Β΄*, 167; Ahrweiler, *Administration*, 16 σημ. 5; Lemerle, *Agrarian History*, 128-131; Dagron-Mihaescu, *Traité*, 279; Kaplan, *ὁ.π.*, 436;

115. Βλ. πρὸ πάνω.

116. Βλ. πρὸ πάνω, σημ. 105.

117. *De caerim.*, 695-696 (συνδῶται· σελ. 695.18). Πρβλ. Ahrweiler, *Administration*, 14 κ.έ.; Lemerle, *Agrarian History*, 119 κ.έ., 134 κ.έ.; Haldon, *Recruitment*, 49 κ.έ.; Górecki, *Strateia*, 168 κ.έ.; Kaplan, *Hommes*, 243 κ.έ.

118. Svoronos, *Novelles*, No 5, σελ. 118.9-10. Πρβλ. G. G. Litavrin, *Vizantiyskoe ob-*

ὅτι μέχρι τὸν Ἰ' αἰώνα ἡ γενικὴ κατάσταση, λόγω τῆς ἐλεύθερης διαχείρισης τῶν κτημάτων καὶ συγκεκριμένα λόγω τοῦ δικαιώματος ἐλεύθερης πώλησης, βαθμιαῖα ὀξύνθηκε τόσο πολύ, ὥστε πιά δὲν ἀρκοῦσε ἡ παλαιὰ ἄγραφη συνήθεια, πού ἀναφέρεται ὡς μία ἀπὸ τὶς μεθόδους διαφύλαξης τῆς τάξης τῶν στρατιωτῶν. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἡ συνήθεια νομιμοποιήθηκε καὶ ἤρθε σὲ ἐπίπεδο γραπτοῦ νόμου. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ἀπαραιτήτως ὅτι τὸ κέντρο βάρους τῶν μέτρων πού λαμβάνονταν μετατοπίσθηκε ἀπὸ τοὺς στρατιῶτες στὰ κτήματα, ὅπως μερικὲς φορὲς ὑποστηρίζεται ὡς φαινόμενο μὲ ἀπόλυτη ἰσχὺ¹¹⁹.

Μία ἀπὸ τὶς βασικὲς αἰτίες τῆς ἀποτυχίας τῆς προαναφερθείσης νομοθεσίας ἦταν ἡ ἀνεπάρκεια ἀγροκτημάτων στὸ πλαίσιο τῆς αὐτοκρατορικῆς περιουσίας. Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν Θ' αἰώνα, ἐλάχιστες ἦταν οἱ δυνατότητες νὰ διορθωθοῦν μὲ αὐτοκρατορικὲς δωρεὲς ἢ μείωση καὶ ἡ ἀπώλεια τῶν κτημάτων στὸ πλαίσιο ἑνὸς κοινωνικοῦ στρώματος, ἐξαιρουμένης φυσικὰ τῆς Ἐκκλησίας¹²⁰. Γιὰ τὴν κατανόηση τῆς κατάστασης, ἀρκεῖ νὰ ἀναφερθεῖ τὸ γεγονός ὅτι τὸν ρόλο ἑνὸς ἀπὸ τοὺς ἀνώτερους ἀξιωματοῦχους τῆς πρώιμης βυζαντινῆς περιόδου, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀναλάβει τὴν διοίκηση τῶν αὐτοκρατορικῶν κτημάτων —o comes rei (rerum) privatae (privatarum)— ἀνέλαβε ὁ μέγας κουράτωρ, ὁ ὁποῖος μεταξὺ τῶν 39 ἀνωτέρων ἀξιωματοῦχων κατεῖχε τὴν 36ῃ κατὰ σειρὰ θέση¹²¹. Εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ κατάσταση στὴν ὁποία βρισκόνταν τὰ αὐτοκρατορικὰ κτήματα δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ βελτιωθεῖ μ' αὐτὸν τὸν σχετικὰ ἀσήμαντο ἀξιωματοῦχο, ἰδιαίτερα δὲ κατὰ τὴν διάρκεια τῆς καθαρὰ διακρινόμενης κρίσης τῶν στρατιωτικῶν κτημάτων τὸν Ἰ' αἰώνα.

Γιὰ τὴν ἐξασφάλιση ἐπαρκοῦς ἀριθμοῦ στρατιωτῶν σὲ τέτοιες συγκυρίες ἀκολουθήθηκαν δύο λύσεις. Ἀπὸ τὴν μία πλευρά, παράλληλα μὲ τὴν ἐξασθένιση τῆς στρατιωτικῆς τάξης, ἡ «στρατεία» προσλαμβάνει ὅλο καὶ περισσότερο οἰκονομικὸ χαρακτήρα. Ἡ στρατεία δὲν ἦταν πλέον ἀπαραίτητο νὰ ἀποτελεῖ στρατιωτικὴ ὑπηρεσία ἀλλὰ οἰκονομικὴ στήριξη γιὰ τὴν ἄσκηση τῆς ὑπηρεσίας. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ

ščestvo i gosudarstvo v X-XI vv., Moskva 1977, 242 κ.έ. Ὁμως ὁ Dagron, *Modèle islamique*, 239 σημ. 88 νομίζει ὅτι ἡ ἔκφραση αὐτὴ μπορεῖ νὰ μὴν γίνῃ ἀποδεκτὴ κατὰ λέξη, δηλαδή ὅτι ἀποτελεῖ ἕνα εἶδος ἄλλοθι γιὰ τὴν ἀπόφαση τοῦ αὐτοκράτορα.

119. Lemerle, *Agrarian History*, 133; Haldon, *Recruitment*, 79 κ.έ.; τοῦ ἴδιου, *Military Service*, 23 κ.έ.; Dagron, ὁ.π., 240 κ.έ.; Kaplan, *Hommes*, 231; E. McGeer, *The Legal Decree of Nikephorus II Phokas Concerning Armenian Stratiotai, Peace and War in Byzantium. Essays in Honor of George T. Dennis*, Washington 1995, 133 κ.έ.

120. Γενικότερα, ἀλλὰ καὶ γιὰ κάποιες ἐξαιρέσεις τὸν Ἰ' αἰώνα βλ. Hendy, *Studies*, 104.

121. Oikonomidès, *Listes de préséance*, 304, 318. Πρβλ. καὶ Treadgold, *Military Lands*, 630.

ἀνοιξε ὁ δρόμος γιὰ νέο μισθοφορικό στρατό. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, παράλληλα μὲ τις ἀλλαγές στὴν τακτική, οἱ εὐποροὶ στρατιῶτες τελικὰ λαμβάνουν κυρίαρχο ρόλο. Γιὰ νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ ὑπηρεσία τῶν στρατιωτῶν αὐτῶν, τὴν ἐποχὴ τοῦ Νικηφόρου Β' αὐξήθηκε ἡ μὴ ἐκποιήσιμη κατώτατη ἀξία τῶν στρατιωτικῶν κτημάτων στὶς 12 λίτρες χρυσοῦ. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἀρχίζει, μεταξὺ ἄλλων, καὶ ἡ ἀνοδος τῆς στρατιωτικῆς κατώτερης ἀριστοκρατίας. Τὸν ἐπόμενο, ΙΑ' αἰῶνα, ἰδιαίτερα δὲ στὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ, ὅταν δὲν ὑπῆρχε πλέον τὸ κλασικὸ σύστημα τῶν θεμάτων, οἱ στρατιῶτες τῶν θεμάτων εἶχαν ἤδη χάσει τὴν σημασία τους καί, ἐκτὸς ἀπὸ κάποιες μικρὲς ἐξαιρέσεις¹²², ἀποτελοῦσαν ἤδη παρελθόν.

122. Ahrweiler, *Administration* 10 κ.έ., 49 κ.έ.; τῆς ἴδιας, *Byzance et la mer*, Paris 1966, 128 κ.έ., 134 κ.έ., 161 κ.έ., 411 κ.έ.